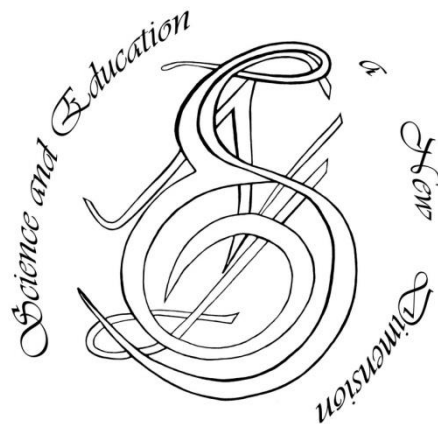

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

p-ISSN 2308-5258

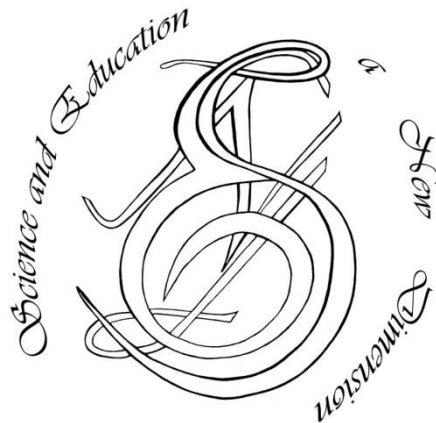
e-ISSN 2308-1996

IX(47), Issue 258, 2021 Sept.

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47>

Humanities and Social Sciences

www.seanewdim.com

Editorial board

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

Honorary Senior Editor:

Jenő Barkáts, Dr. habil. **Nina Tarasenkova, Dr. habil.**

Andriy Myachykov, PhD in Psychology, Senior Lecturer, Department of Psychology, Faculty of Health and Life Sciences, Northumbria University, Northumberland Building, Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Edvard Ayvazyan, Doctor of Science in Pedagogy, National Institute of Education, Yerevan, Armenia

Ferenc Ihász, PhD in Sport Science, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Ireneusz Pyrzyk, Doctor of Science in Pedagogy, Dean of Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Irina Malova, Doctor of Science in Pedagogy, Head of Department of methodology of teaching mathematics and information technology, Bryansk State University named after Academician IG Petrovskii, Russia

Irina S. Shevchenko, Doctor of Science in Philology, Department of ESP and Translation, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Department of Psychology, Faculty of Health and Life Sciences, Northumbria University, Northumberland Building, Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Kosta Garow, PhD in Pedagogy, associated professor, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

László Kótis, PhD in Physics, Research Centre for Natural Sciences, Hungary, Budapest

Larysa Klymanska, Doctor of Political Sciences, associated professor, Head of the Department of Sociology and Social Work, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Liudmyla Sokurianska, Doctor of Science in Sociology, Prof. habil., Head of Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University

Marian Wloshinski, Doctor of Science in Pedagogy, Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Melinda Nagy, PhD in Biology, associated professor, Department of Biology, J. Selye University in Komarno, Slovakia

Alexander Perekhrest, Doctor of Science in History, Prof. habil., Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Nikolai N. Boldyrev, Doctor of Science in Philology, Professor and Vice-Rector in Science, G.R. Derzhavin State University in Tambov, Russia

Oleksii Marchenko, Doctor of Science in Philosophy, Head of the Department of Philosophy and Religious Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Olga Sannikova, Doctor of Science in Psychology, professor, Head of the department of general and differential psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Odesa, Ukraine

Oleg Melnikov, Doctor of Science in Pedagogy, Belarusian State University, Belarus

Perekhrest Alexander, Doctor of Science in History, Prof. habil., Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Riskeldy Turgunbayev, CSc in Physics and Mathematics, associated professor, head of the Department of Mathematical Analysis, Dean of the Faculty of Physics and Mathematics of the Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan

Roza Uteeva, Doctor of Science in Pedagogy, Head of the Department of Algebra and Geometry, Togliatti State University, Russia

Seda K. Gasparyan, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Yerevan State University, Armenia

Sokuriaynska Liudmyla, Doctor of sociological science. Prof. Head of Department of Sociology. V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Svitlana A. Zhabotynska, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Tatyana Prokhorova, Doctor of Science in Pedagogy, Professor of Psychology, Department chair of pedagogics and subject technologies, Astrakhan state university, Russia

Tetiana Hranchak, Doctor of Science Social Communication, Head of department of political analysis of the Vernadsky National Library of Ukraine

Valentina Orlova, Doctor of Science in Economics, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ukraine

Millousheva-Boykina Dobrinka Vassileva, PhD, assoc. professor at the Faculty of Mathematics and Informatics, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”

Veselin Kostov Vasilev, Doctor of Psychology, Professor and Head of the department of Psychology Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

Vladimir I. Karasik, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Volgograd State Pedagogical University, Russia

Volodimir Lizogub, Doctor of Science in Biology, Head of the department of anatomy and physiology of humans and animals, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Zinaida A. Kharitonchik, Doctor of Science in Philology, Department of General Linguistics, Minsk State Linguistic University, Belarus

Zoltán Poór, CSc in Language Pedagogy, Head of Institute of Pedagogy, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Managing editor:

Diana Barkáts

© EDITOR AND AUTHORS OF INDIVIDUAL ARTICLES

The journal is published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe

BUDAPEST, 2015

Statement:

By submitting a manuscript to this journal, each author explicitly confirms that the manuscript meets the highest ethical standards for authors and co-authors. Each author acknowledges that fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scientific conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. By acknowledging these facts, each author takes personal responsibility for the accuracy, credibility and authenticity of research results described in their manuscripts. All the articles are published in author's edition.

The journal is published under Creative Commons Attribution License v4.0

THE JOURNAL IS LISTED AND INDEXED IN:

INDEX COPERNICUS: ICV 2014: 70.95; ICV 2015: 80.87; ICV 2016: 73.35; ICV 2018: 90.25;
ICV 2019: 89.50

GOOGLE SCHOLAR

CROSSREF (DOI prefix:10.31174)

ULRICHS WEB GLOBAL SERIALS DIRECTORY

UNION OF INTERNATIONAL ASSOCIATIONS YEARBOOK

SCRIBD

ACADEMIA.EDU

CONTENT

ART HISTORY	7
A Mester és Margarita c. regény művészi világa <i>A. Barkáts</i>	7
Artistic explorations of Lviv artists of decorative and applied arts in small-scale plastics of the second half of the 20th century: image of a human being <i>V. Honcharuk</i>	10
Маловідомі факти творчого шляху видатного українського реставратора О. І. Мінжуліна: до проблеми реставрації предметів підводної археології <i>I. М. Ремізовський</i>	15
CULTUROLOGY	19
Inculturation in the age of virtual reality <i>A. V. Sakun, T. I. Kadlubovich, D. S. Chernyak</i>	19
HISTORICAL ANTHROPOLOGY	23
Agnes Sampson, Skóciában boszorkányság vádjával elsőként kivégzett nő perének kultúranropológiai elemzése <i>K. Gorzó</i>	23
LEGAL SCIENCES	27
Actual problems of the non-pecuniary damages' assessment by the European Court of Human Rights <i>V. D. Sherstiuk</i>	27
POLITICAL SCIENCE	32
Товариш Хазяїн, або Судомо – 17 Світова революція, «російські хлопчики» і Ленін як літературна маска <i>Е. В. Щербенко</i>	32
SOCIAL COMMUNICATIONS	36
P. Kulish's epistolar contacts (based on archival sources) <i>K. Timofieieva</i>	36
SOCIAL SCIENCES	42
Доноры плазмы в социально-информационном поле в условиях пандемии <i>А. Д. Литовченко, Д. Н. Бойко, О. В. Нехаенко, Д. Д. Яшкіна, Е. С. Мурадян</i>	42

ART HISTORY

A Mester és Margarita c. regény művészi világa

A. Barkáts

Independent researcher

Paper received 06.06.21; Accepted for publication 29.06.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-01>

Absztrakt. „A kéziratok nem égnék el” – mondja Woland, Bulgakov regényének talányos Sátánja, s ez a szállóigévé vált mondat akár A Mester és Margarita mottója is lehetne. A regény a világirodalom egyik alapműve. Bulgakov a szatíra, a groteszk és a fantasztikum eszközeivel szuggesztív képet fest a húszas-harmincas évek Moszkvájáról, Szovjetuniójáról. Minden korra érvényesen mutatja be a történelmi tortúrák és személyes kínok, kötöttségek között vergődő, hívő és hitetlen, ingadozó ember örök problémáit. Felejthetetlenek a regény fő figurái: Woland, aki egyszerre Sátán és a felsőbb igazságszolgáltatás képviselője; a Mester, aki a hatalmi gépezettel szemben álló Művész örök jelképe lett, s – regény a regényben – sajátos módon meséli el Jézus történetét (Jézus a műben úgy elevenedik meg előttünk, mint nagyon kevés regényben. Isten fia, de egyszermind modern, töprengő értelmiségi.), Pilátus, aki hiába látja a valódi értékeket, nem tud túllépni a hatalmi béklyók erején meg saját gyávaságán, és az örök nőiesség és jó szándék megtestestítője, az Asszony, a gyönyörűséges Margarita.

Kulcsszavak: A Mester és Margarita; a művész feladata és lehetősége; összehétközhetetlen ellentét; tudatképződmények; reális és irreális síkok; megváltáskereső regény

Ha egy társadalmi rend megváltozik, egy stílusirányzat megszűnik vagy idejétmúlttá válik, az irodalmi művek egy része is elavul, divatjamúlttá, anakronisztikussá válik. De a kiemelkedő alkotóművészek, akik meghatározó, sarkalatos problémákat boncolgattak színvonalas műveikben, a kor kimagasló koronatanúiként lépnek-jutnak a maradandóságba.

A mi nemzedékünk személyes tapasztalattal bír arról az ijesztő és torz korszakról, amit a szocializmus-kommunizmus korszakának tartunk. Láttuk annak hanyatlását és elmúlását, a szocialista realizmus kötelező, majd túlhaladott voltát a költészetben, a regény- és drámairodalomban egyaránt. De a remekírók klasszikusokként élnek tovább, és nemcsak hogy nem veszítettek korszerűségükből, hanem olykor időszerűbbek, mint valaha, s halhatatlanként kerülnek a világirodalomba, mint Mihail Bulgakov.

M. Bulgakov korának „gyanús eleme” volt. Nem szerették sem a forradalmárok, sem az ellenforradalmárok, hiszen egész pályafutása során azt kereste, mi rossz a jóban, és mi jó a rosszban. Ez a mindent felismerni, felérni, tudatosítani akarás volt, amit nem tűrhettek azok, akiknek csak az volt a jó és a rossz, amit annak gondoltak.

Az író életművét hazájában halála után is mellőzték, bár külföldön műveit a hozzáértők egyre tekintélyesebbeknek tartották. Az egész szovjet rendszernek össze kellett omlania, hogy műveinek összességét nagy életműnek tekintsék és nagy regényét – amely életében meg sem jelenhetett –, A Mester és Margaritát besorolják a XX. század szépprózájának főművei közé.

Kora politikai színterén eközben a győztes bolsevik forradalom fénykora kezdődött. Óriási kavargása a különböző eszméknek és különböző törekvéseknek. Bulgakov maga lelkesen hitt a szocializmus emberséges eszméiben, de materialista soha nem tudott lenni, és kritikával szemlélte az idealista elképzeléseket is. A hangzatos eszmék mögött észrevette a megvalósítás embertelenségét. Bár az ellenforradalmat elutasította, felismerte, hogy az ellenforradalmárok törekvéseiben is található igazság. Az irodalomban ezért kezdettől fogva afféle „útitárs”-nak tartották. Később már annak se, belső emigráns, álarcos ellen-ség volt.

Világhírűt főművét, A Mester és Margaritát szinte a haláláig írta, de csak 1966-67-ben jelenhetett meg. Bizonyára nem is remélte, hogy napvilágot láthat, de írta, a jövődönnek. Ma – múlhatatlan érték.

A mű egyszerre fantasztikus, szimbolikus és reális történetesorok párhuzama, legjellegzetesebb vonása az álomképek, a szatíra, a realitás és a fantasztikum sajátos ötvözése. Alaptémája: a felelősségvállalás, az értelmiség helyzete és szerepe, az ember és a totális hatalom konfliktusa, a művész feladata és lehetősége – s mindez Bulgakov saját élethelyzetéből fakad.

Ez a különös regény sajátosan vegyít három cselekményvonulatot: egy fantasztikus történetet a Sátán kalandjairól és tevékenységéről a Szovjetunióban, egy reális eseménysort az akkori hétköznapi élet jellemző mozzanatairól, és egy nagyon érdekes, nagyon szép történetet Jézus és Poncius Pilátus helytartó kapcsolatáról. Ez a jelen idejű cselekményekkel párhuzamos eseménysor némileg kapcsolódik a Molière c. mű konfliktusához: itt is a szellem embere és a hatalom közötti összehétközhetetlen ellentét jelenik meg. Bulgakov Pilátusa tulajdonképpen jóindulatú, becsületes ember, de a hatalom, a hivatal, az uralmi rend képviselője, akinek úgy kell ítélkeznie, ahogy a rendszer előírja.

A regény a mai kor emberének nagy problémáira keresi a választ: mi a mértéke jónak és gonosznak az olyan egyéniségnél, akinek mérhetetlen hatalom összpontosul a kezében. Hol az igazság határa a teremtő indulat sodrásában, s ki vigyázzon közben a humanizmus eszményeire? Az alapkonfliktus a humánus és a hatalom között feszül; az örök emberi értékeket szembeviseli a mulandó sikerekkel, a kicsinyes gyarlóságokkal és bűnökkel.

Bulgakov leleménye: hiedelemvilágot jelenít meg regényében, s ez képezi a regény magvát.

Fő művészi célja nemcsak a konkrét történések, társadalmi torzulások szatirikus ábrázolása, hanem az, hogy abban a világhatalomra törő országban, amely készakarva és célzatosan a társadalmi tudat formálásával próbálkozik, megjelenítse azokat a tudatképződményeket, amelyekre a hatalmi apparátus nem bír semmilyen hatással, sőt ezek túlmutatnak annak hatáskörén.

Ebben a műben az objektív tények is szubjektív tükröz-

képekként jelennek meg, a szereplők – vagy épp a szerző – tudatának tartalmaként vagy játékaként, más képzetekkel elválaszthatatlanul összefonódva. A sokrétűséget még az is tetézi, hogy folytonosan változik az előadásmód. Az elbeszélő mintha bújócskázna az olvasóval, folyvást új szerepeket, nézőpontokat vesz fel, változtatja hangját és közlésmódját is. És a legabszurdabb, legmeghökkenőbb és legbizarrabb fordulatok után a szerző „hiteles és igaz elbeszélés”-nek nevezi művét!

Ez az utólrhetetlenség és sokrétűség szerves összefüggésben áll a mű legfontosabb mondanivalójával: a világ végtelenül változatos, s az ember, főleg a művész, nem tűri az őt megkötő, degradáló korlátozásokat. Az emberek sorsával zsarnokként rendelkező korlátlan diktatúra azonban nem valósítható meg maradéktalanul sem a politikában, sem a hétköznapi világában. Fölöttünk létezik a világrend, törvényei kikerülhetetlenül érvényesek mindenki számára: „Mindig úgy van, ahogy lennie kell: erre épül a világ! A téglá magától sose esik senkinek a fejére.”

A sztálini rendszer azt hirdeti: az ember kiterjesztheti uralmát a világ felett. Világfeletti hatalmat azonban csak természetfölötti lény gyakorolhatna – elmélkedik Bulgakov –, például a Sátán, de az ő jósképessége is csak annyi, hogy pontosan látja egy elkövetkező esemény előidéző okait. A földi ember viszont csak akkor lehet ura saját sorsának, úgy alakíthatja saját jövőjét, ha a világrendhez alkalmazkodva él, belső békével, alázattal és főképp embertársai iránti szeretettel.

A szovjet ideológia másik sarkpontja: a primitív, szűk látókörű és könyörtelen ateizmus. A regény két szereplője, Ivan, majd a Mester e ponton kerül szembe a rendszerrel. A satirikus fejezetekből kiderül, milyen sivárrá formálja az erőszakos, kegyetlen és kíméletlen vulgármaterializmus a társadalmi tudatot. A lélek gazdagságához kell visszatérnie a modern kor emberének, amelyet a hit, a fantázia világa, a képtelennek tűnő események elfogadása jeleníthet meg.

A Mester és Margarita különlegesen összetett szerkezetű. Két könyvre, 18+14 fejezetre és epilógusra tagolódik, s mindvégig kirívóan cselekményes, s egyben filozofikus is. (A szerkezeti egységek száma megegyezik Jézus életévének számával.) A valóságos vagy képzelt események három szinten zajlanak: a betétregény, a moszkvai valóság és a fekete mágia időn és halálán túli valóságában.

Az ókori történet cselekménye egyetlen nap alatt játszódik le: péntek reggeltől a szombatira virradó hajnalig, s ez a péntek természetesen a húsvét előtti nagypéntek.

A moszkvai cselekmény is néhány napba sűrűsödik, s ugyancsak a nagyhéten játszódik: szerdától vasárnap hajnalig. A mű egészének két előtörténete van: az egyik az ókori regény, amelyben összefonódik a valóságosság és a szimbolikusság, a másik eseménysor a Mester és Margarita két éve a jelenig, s itt a valóságos történet fokozatosan válik szimbolikussá, a reális és irreális síkok egymásba szövődnek.

A regény szereplői vagy a lelkeket megnyomorító rendszer szolgálai és áldozatai, akiknek semmilyen kapcsolatuk sincs a metafizikai szinttel, vagy megvan bennük a szellemi-lelki képlékenység, s csupán az a kérdés, hogy hogyan reagálnak a hihetetlen dolgokra, a képtelenségnek látszó jelenségekre, meglátják-e a rendhagyó vagy kima-

gasló értékeket, és ha igen, miként cselekszenek.

Kiderül: a parancsuralmi rendszer legnagyobb ellenfele a művész, a legnagyobb veszély pedig a művész igaz alkotása, az igazi műalkotás. Az egész regény alapértéke a humánus, a szeretet, és Margarita ennek a felebaráti kötelességnek minden helyzetben maradéktalanul eleget tud tenni. A megoldás, a művész megszabadítása már a fantasztikum szintjén következik be.

A Mester és Woland egyszerre ellentétei és párhuzamai egymásnak. A Mester Jézus földi mártírsorsát éli újra a humánus és az abszolút igazság szolgálatában. A vallás szerint a Sátán ugyan Jézus ellentéte és ellenfele, de ők egymás kiegészítői is; Woland Bulgakov felfogásában nem a jóval kibékíthetetlenül szembeállított rossz képviselője, s a regény végén szerepkörük összemosódik. Így hát Woland semmiképp sem csak a gonoszság szelleme-ként látogat a földre („Úgy ejted ki a szavakat, mintha nem ismernéd el az árnyékot, sem a gonoszságot. De légy szíves egy pillanatig eltűnődni a kérdésen: mivé lenne az általad képviselt jó, ha nem volna gonosz, és hogyan festene a föld, ha eltűnne róla az árnyék?”)

A mű szerkezete mozaikszerű. Az expozíció részei csak a mű közepén állnak ugyan össze, míg a bonyodalmak megoldódása már az első fejezetekben elkezdődik. A főszereplők a 32. fejezetben kilépnek térből és időből, céljuk felé vezető útjukon „eltűnt minden csalás”, és az öröklétbe jutnak. Poncius Pilátust is a halhatatlanság birodalmában látjuk viszont, de mivel őt a gyávasága juttatta ide, ez a méltatlan hírnév örökre szóló szenvedést hoz neki. Megtisztulása mégis lehetséges, de csak a művész közbenjárására.

A művészet hatalmas erő: az alkotó általa felülemelkedhet diktatúrán, önkényen, zsarnokságon, büntethet, leleplezhet és igazságot szolgáltat, átlépheti a hétköznapi élet kegyetlen valóságát és törvényeit. És amit a művész valóságként mutat be, az az olvasó számára is igaz. A művész és művészetének kiteljesedése az emberi szabadság legteljesebb megnyilvánulása.

Bulgakov regényében sok az önéletrajzi elem. A megírt és közölhetetlen, szerzőjére csak bajt hozó mű a leg-elementárisabb életélménye. Margarita modellje Bulgakov harmadik felesége. Az is tény, hogy a regény egyik korai változatát elégette. Megváltáskereső regénye végén Bulgakov a megfáradt ember elvágódásával búcsúzik, mintha érezné, nem sok maradt neki hátra.

A Mester és Bulgakov számára is a legfőbb életfeladat a Mű megalkotása. Ez teszi sarkalatosá a létet, akárcsak Jézusét a keresztre feszítés, amelyhez igazmondása vezetett. A Mester a regény megírásával bátornak bizonyult, de talán mégsem eléggé, hiszen elégette művét, s többszörös megaláztatása után már nem vállalja a további harcot. Talán e kényszerű visszavonulás, a művészsors elvetése magyarázza a végső isteni döntést: nem veszi a Mestert magához a fénybe, „mert nem érdemli meg a fényt. Nyugodalmat érdemel.”

A nyugalomnak ez a végül megtalált világa a regény egyik legtalányosabban bemutatott motívuma. Margarita és a Mester meghal, majd újra életre kel. A Mester a halál utáni létezésnek véli állapotát, Azazello azonban azt mondja, hogy ha mind a ketten éreznek, gondolkoznak, hogyan lehetnének akkor halottak. De egyidejűleg a vörös démon ellenőrzi, hogy az asszony férjének lakásában, a Mester pedig a kórházban meghalt... Nyilvánvalóvá válik,

hogy többféle halálképzet létezik a regényben.

A Mester elbúcsúzik a várostól, és Margaritával eljut örök hajlékukig, a barátságos kis háziközig, ahol az alkotó „emlékezete, meggyötört, nyugtalan emlékezete lassan elcsitult. Visszanyerte szabadságát. Valaki elbocsátotta, mint ahogy ő is elbocsátotta maga teremtette hősét.”

*****A mű végén a szereplők saját mennyországukba távoznak, s Margarita szavai álomba ringatják a Mestert: „Hallgasd, és élvezd, ami életedben sosem adatott meg neked: a csendet. Nézd, ott van előttünk örök hajlékod, amelyet jutalmul kaptál. Már látom a földig érő ablakot, a felfutó vadszözlőt, felkúszik egészen a tetőig. Ott a házad, a te örök lakod. Esténként, tudom, majd eljönnek hozzád azok, akiket szeretsz, akik érdekelnek, és nem bosszantanak. Játszanak, énekelnek neked, és meglátod milyen andalító a szoba a gyertyafényben. Fölteszed elmaradhatatlan ócska kis sapkádát, és elalszol, elalszol mosolyog-

va. Az álom erősít, gondolataid feltisztulnak. Engem pedig soha többé el nem kergetsz magad mellől. Én fogom őrizni álmodat.”

Bár feloldozás jellege van a Mester visszatérésének – de mert a még ki sem adott műve elleni támadások miatt félelem fogja el s összeomlik – nem érheti el az örök fény birodalmát, még ha a megbocsátást és a nyugalmat meg is kapja.

Az etikai értékrendet Jesua és Woland a természetfölötti hatalom szintjén, a Mester és Margarita a szenvedéssel teli földi életben képviseli és érvényesíti.

Woland távozása után Moszkvába visszatér a régi, a valóban sátáni rend. Az egyetemes megtisztulás nem következik be. A megváltás vágya vitathatatlan, megvalósulása azonban ellentmondásos: a megtisztító ítéletre van is, nincs is lehetőség.

IRODALOM

1. Bulgakov M.: A Mester és Margarita. Európa, Budapest, 1981.
2. Bulgakov M.: Morfium. Európa, Budapest, 1981.
3. Bulgakova E.: Elena Bulgakova naplója. 1933–1940. Kráter, Budapest, 1994.
4. Elbert J.: A drámaíró Bulgakov. Drámák. Európa, Budapest, 1971.
5. Kamarás L.: Utánam, olvasó! A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon. Múzsák, Budapest, 1986.
6. Szász J.: Utószó A fehér gárda című könyvhöz. Európa, Budapest, 1983.
7. Вулис А. З. Роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита». Москва, Художня література, 1991.
8. Галинская И. Л. Загадки відомих книжок. Москва, Наука, 1986.
9. Корольов А. Між Христом і Сатаною. Театральне життя, 1991, №13.
10. Новіков В.В. Михайло Булгаков – художник. Москва, Московський робітник, 1996.
11. Сахаров У. М. Булгаков: уроки долі. Наш сучасник, 1991, №11.
12. Соколов Б. В. «Майстер і Маргарита»: проблема буття й свідомості чи розуму і доля? Лепта, 1997, №36.
13. Соколов Б. В. Енциклопедія Булгаковська. Москва, Локид-Миф, 1997.
14. Чудакова М.О. Життєпис Михайла Булгакова. Москва, 1988.
15. Яновська Л. М. Творчий шлях Михайла Булгакова. Москва, 1983.
16. Яновська Л. М. Трикутник Воланда. Київ, 1992.
17. Яновська Л. М. Записки про Михайла Булгакова. Москва, 2007.

REFERENCES

7. Vulyis A. Z. Roman M. Bulhakova «Mayster i Marharyta». Moskva, Khudozhnya literatura, 1991.
8. Halynskaya I. L. Zahadky vidomykh knyzhok. Moskva, Nauka, 1986.
9. Korol'ov A. Mizh Khrystom i Satanoyu. Teatral'ne zhyttya, 1991, №13.
10. Novikov V.V. Mykhaylo Bulhakov – khudozhnyk. Moskva, Moskovs'kyi robitnyk, 1996.
11. Sakharov U. M. Bulhakov: uroky doli. Nash sovremennyk, 1991, №11.
12. Sokolov B. V. «Mayster i Marharyta»: problema buttya y svidomosti chy rozumu i dolya? Lepta, 1997, №36.
13. Sokolov B. V. Entsyklopediya Bulhakovs'ka. Moskva, Lokyd-Myf, 1997.
14. Chudakova M.O. Zhyttyepys Mykhayla Bulhakova. Moskva, 1988.
15. Yanovs'ka L. M. Tvorchyy shlyakh Mykhayla Bulhakova. Moskva, 1983.
16. Yanovs'ka L. M. Trykutnyk Volanda. Kyiv, 1992.
17. Yanovs'ka L. M. Zapysky pro Mykhayla Bulhakova. Moskva, 2007.

Artistic world of the novel *The Master and Margarita*

A. Barkát

Abstract. “The manuscripts don’t burn,” said Woland, the enigmatic Satan of Bulgakov’s novel. Bulgakov paints a suggestive picture of Moscow, the Soviet Union in the 1920s and 1930s, by means of satire, grotesque and fantasy. At all ages, it validly presents the personal offerings of historical tortures, the eternal problem of a man struggling between bounds, a caller, and an unbelieving, fluctuating man. The main characters in the novel are unforgettable: Woland, who is both Satan and a representative of higher justice; the Master, who became the eternal symbol of the Artist opposed to the machinery of power, and - novel in the novel - tells the story of Jesus in a peculiar way.

Keywords: Bulgakov, Master and Margarita, the task and opportunity of artist, irreconcilable opposition, consciousness formations, realistic and unrealistic planes, redemption novel

Artistic explorations of Lviv artists of decorative and applied arts in small-scale plastics of the second half of the 20th century: image of a human being

V. Honcharuk

Lviv National Academy of Arts
Corresponding author. E-mail: v_honcharuk@lnam.edu.ua

Paper received 11.08.21; Accepted for publication 03.09.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-02>

Abstract. The present article examines the special characteristics of the development of small-scale sculpture as an independent phenomenon in Lviv fine arts of the second half of the 20th century within the framework of the interpretation of a human being image, since the following problem has not been sufficiently studied in Ukrainian art criticism. In particular, the research focuses on the specific features of artistic experiments of the representatives of decorative and applied art in the field of anthropomorphic sculpture; traces characteristic features of conceptual and modelling solutions; identifies artistic and stylistic features and peculiarities of the representation of a human being image. The author stresses upon the role of Lviv Ceramic and Sculpture Factory that largely set trends in the development of small-scale sculpture. In addition, as based on works of famous representatives of Lviv school of decorative arts, the author identifies the variety of interpretations and wide range of modelling means as well as traces the most vivid anthropomorphic designs.

Keywords: *Lviv sculpture, artists of decorative and plastic arts, small-scale sculpture, image of a human being, anthropomorphic motif.*

Introduction. In plastic arts of the second half of the 20th century one can notice changes in the arrangement of themes, the process of enrichment with new approaches towards the understanding of the specificity of plastic arts and broadening of genre framework and interpretation of the image of a human being. In the 1970s and at the beginning of 1980s indoor and small-scale sculpture started neglecting monumental means of modelling: sculptors and in particular artists of decorative and applied arts even more often now appeal to indoor arts and anthropomorphic motifs in quest of compositional and spatial accuracy in its new meaning. The sculpture of this period becomes intimate and contemplative; it turns to the inner world of a person, trying to penetrate into their deep intellectual and inherent values. These artworks are marked with close attention of artist to the existence of a human being, their individual mental world and value in the society. These features are clearly visible in the art of prominent representatives of Lviv school of applied and decorative art. Consequently, the profound research of the specificity of their artistic exploration in the small-scale sculpture of the second half of the 20th century within the framework of the representation of a human being image becomes a topical issue which needs proper scientific penetration.

Overview reference sources. Ukrainian sculpture of the second half of the 20th century has been frequently in the focus of attention of art historians. For example, professor Orest Holubets made fundamental research of exactly Lviv artistic group sculpture. We consistently used his works while conducting this scientific research (3-6). It is also worth to mention monograph of the famous researcher Maryna Protas which is dedicated to the issues of development of Ukrainian sculpture of the 20th century (8). Then, Mykhailo Bokotey (1) studied the activity of Lviv Experimental Ceramic and Sculptural Factory. But still these authors mostly speak about general context of the development of Ukrainian sculpture (Orest Holybets, Maryna Protas) or just one style of decorative and applied arts (Mykhailo Bokotey) and do not pay special attention to the image of a human being in the small-scale sculpture

especially in the works of Lviv artists.

Aim. The following scientific paper is aimed at a comprehensive research of the specificity of the development of small-scale sculpture style in the works of Lviv representatives of decorative and applied arts of the second half of the 20th century and determination of the key models of artists' vision and direction of its further development.

Sources and methods. This article is based on monographs, thesis papers, scientific researches, albums and catalogues which demonstrate the aspects of the development of visual and decorative and applied arts of Lviv in the second half of the 20th century in small-scale sculpture style in particular. The methodology is founded on the principle of systematic approach to the objective description of modern artistic phenomena as based on the study of a vast amount of identified theoretical sources. The above mentioned principle guided the research to the usage of general scientific and specific artistic methods, analysis and synthesis in particular.

Findings and discussion. In the 1960s, Lviv saw the emergence of a group of young artists who greatly laid down the guidelines for the development of the local art for the next years. The division of arts into official and unofficial, in plastic arts in particular, was coming to its end. Large works marked with a specific theme were central in the official art of that time, whereas small-scale and indoor sculpture usually consisted of intimate and tiny works; official artworks were focused on ideology and propaganda, while small-scale sculpture — on the elegance of forms and ideology-free images; official aesthetics tended to be simple and understandable in its artistic expression, whereas small-scale and indoor sculpture were full of metaphors, allusions and mixed stylistic lines which acquired really deep meaning (4, p. 106).

For a long period of time the important centre in the development of Lviv small-scale sculpture was Lviv Experimental Ceramic and Sculptural Factory. A lot of prominent city's pottery designers had been working there. This factory made it possible to manufacture works of various plastic forms. Usually these were quite realistic

statuettes or multi-figured compositions. Among the most popular were historical images and animalistic genres. The first were often marked with such recognizable motifs as various representations of horsemen, ancient musicians and dancers. In the 1960s, Lviv pottery designers mostly work with pieces for mass production, small-scale sculpture in particular. At the same time, they continue developing the indoor sculpture and decorative designs for interiors. In addition, there is a development of anthropomorphic crockery, works of plastic arts with practical function and anthropomorphic small-scale sculpture made of ceramics (Yaroslav Sheremeta, Vasyl Kondratiuk, Mykhailo Hladkyi etc). Pragmatic nature and decorative rendering of folk art traditions are key features of these works.

These tendencies are vividly illustrated in the works of pottery designer Mykhailo Hladkyi who ornamentally renders figures of human beings. In the multi-figured composition *Triple musicians (Troyisti muzyky* — Ukrainian folk ensemble usually consisting of three musical instruments) the author reproduces basic body proportions, however — without excessive details. Figures of musicians are generalized in their movements and tightly connected with their musical instruments. Subtle hint on gently modelled faces and hands of the characters are successfully complemented with delicate lines of clothing.

Hryhorii Kichula belongs to that range of pottery designers whose works are inseparable from folk art traditions. Among his works are decorative and applied ceramic works (vases, candlesticks, painted plates), small-scale sculptures and paintings. All of his ceramic ideas he put into practice on Lviv Experimental Ceramic and Sculptural Factory. His artworks are deeply saturated with knowledge of folk art and its customs. In his small-scale sculpture (maiolica, stoneware, coal clay or chamotte) Kichula represented the themes inspired by folk rites and folklore — *Koliadky* (Ukrainian Christmas songs), *Hayivky* (*Spring songs* — folk songs sung by girls during spring), *Folk musicians*, *Obzhynky* (*Harvest songs* — songs that marked the end of the harvesting), *Fife melodies*. He constantly experimented with technological capabilities of ceramics. His greatest technological achievements were ceramic plates made of stoneware with portrait images painted with salt solutions and enamel. His fellows said about him — “Folk song, embroidery, fairytales, pysanka (painted Easter egg) and hard-working people rich in folk wisdom, truth and humour were the artist’s school which led him to the vast world of art and life. His connection with immortal folk heritage and eternal culture secured him artistic success, world view, understanding and representation of the world in his works» (Hryhorii Kichula: catalogue, 2005., p.10).

A significant contribution to the development of Lviv sculpture of that period was made by graduates of Lviv ceramic school. Years spent studying in Lviv State Institute of Applied and Decorative Art clearly formed their spatial and compositional vision of a piece, as well as a delicate sense of form. Here one should mention the names of Andrii Bokotey, Taras Drahan, Mariia Savka-Kruhlova, Bohdan Halytskyi etc. They actively studied unique forms of folk decorative and applied art, extensively reinterpreting and transforming them in their art-

works. The one who was looking for new ways of sculptural modelling was Taras Drahan. His explorations were supported with learning of new kinds of medium and ways of their treatment and modeling. Small-scale sculpture marked with compositional accuracy and laconic means of expression takes an important place in creative heritage of the artist. Very often Drahan’s sculptures represent the image of a human being — either realistic or decorative. The mood of his artworks also varies from a tense expression to the ironic hints. This is clearly demonstrated with his decorative candlestick *The Old Man* (Ukr. *Diduhan* 1967, ill.) which is made of chamotte. The head is solid and mounted on a square neck-base. Face features are incised figuratively in sunken relief. A faint smile hidden behind a big moustache in combination with squinty eyes gives an impression of naiveté and good nature.

For instance, completely different in its emotional meaning is the candlestick *The Arkan* (1967, ill.). The composition is arranged in the form of circle with repeating men’s figures performing wild Hutsul dance called *arkan*. Well-structured spatial composition, utility and accuracy of decorative form (despite the absence of painted elements on the piece) are successfully combined with the massive size of the construction and natural structure of chamotte. In general, Taras Drahan makes good use of knowledge of the specificity of the medium he uses in his artworks. In particular, he mainly used chamotte, moulding solid and generalized forms, playing with the texture of the surface. Such artworks can be associated with folk art, primarily due to their archetypical origin.

The image of a human being is also developed in the sculptures of Maria Savka-Kachmar, famous Lviv pottery designer, whose works of ’60s are special and unique. For instance, the author reinterprets traditions of folk plastic arts, which stipulates narrative character of her compositions. Savka-Kachmar usually supplements her scenes with landscapes or other elements. Her artworks with multicoloured paintings are close to folk naïve sculpture. Associations with folk pictorial art, ceramic toys, motanka-doll (Ukrainian handmade toy) which appear while looking at the artist’s works give their images special meaning. Particularly, it becomes apparent in her works from the 1960s and ’70s (for example, in the following works — *The Mothers*, *Dovbush* (Ukrainian historical character), *Shadows of Forgotten ancestors*, *The Wedding*). Colour design of her compositions strengthens their decorative and emotional richness.

Small-scale sculpture of Taras Levkiv is also inspired by traditions of folk ceramics, which is partially determined by the usage of pottery wheel. The artist works at the boundary of traditional craft and modern plastic arts using various ceramic techniques and mediums. Emmanuel Mysko noted that “Taras Levkiv asserts himself everywhere as exactly the representative of Ukrainian ceramic art. He does that in a new and interesting fashion. And whatever he does, his works always find their target audience. This is where his power lies” (4). The same as his teacher Taras Drahan Taras Levkiv often gives his works humorous sounding. The compositions are a combination of handmade elements and elements made on pottery wheel.

Using an ancient technique of pottery wheel in his

works, Levkiv reassesses the capabilities of ceramics. The artist transforms natural forms and human figures, subjecting them to his own sculptural vision. His unique artworks reflect national themes, ethnic identity and folk art. Clear individualization of the characters is strengthened with the attention to details (*The Potter on the Market, Musicians, The Family* — all made in the '60s). However, the artist almost does not use painting in his sculptures, choosing natural texture of stoneware and terracotta which he frequently makes use of. His candlesticks and large sculptures demonstrate the natural beauty of the medium. This could be even a combination of different textures – rough as well as smooth. Levkiv's works *Triple musicians, Aeneid, Chuhayster* (mythological character of the Ukrainian Carpathians), *The Army of Halychyna* symbolize his views on that times.

The works made during the 1970s have folk flavour and original stylization. Within this context one should mention decorative compositions *Motifs of Podillia, Spring has arrived, The Shadow*, sculptures *The Universe* and *The Festival*, decorative reliefs, clocks and candlesticks. The medium and techniques used by Levkiv at that time are impressively various. For sure, clay is prevailing. But in composition aspect, the medium he uses is quite often complemented with wood and porcelain.

Levkiv's works are always unique the same as the image of a human being is. The latter in his works is often represented in a very surprising manner. As Hryhorii Ostrovskyi said — «...one could be in dispute with the works of Taras Levkiv, one could accept or reject his works but no one could blame his own conception of being incomplete and inconsistent. Intellectual loading and spirituality make his art connected with the most important processes which characterize development of art pottery at that time» (2). Explorations of Taras Levkiv lie deeply in his childhood, in the direct perception of the reality, ancient customs and traditions of folk art, weaving in particular. His artistic ideas are embodied in the images which he creates on the basis of a folk art (composition *Spring has arrived*). Besides, his artistic talent was influenced by the period of activity of «generation of the '60s» (*shistdesiatnyky*) in Lviv, when pottery designers managed to unify substantial artistic forces with the aim of preserving basics of freedom in the sphere of art.

The artist is able to see and originally reproduce at the first glance ordinary phenomena. He does not copy classic examples, but confidently moves towards new forms of expression through learning the secrets of techniques. The compositions of Taras Levkiv are decorative and ceramic pieces made for usage in a certain architectural space. The uniqueness of his artworks is deliberate and intended. The scope and characteristics of the artist's wheel thrown ceramic is close to pictorial arts and sculpture. His compositions *The Cherry Tree, The Curls, The Fern, The Circular Trajectory* demonstrate the forms of intensive plasticity and impromptu. His artworks preserve the sense of frankness and authenticity.

The author always demonstrates his pursuit of widening of horizons and learning new techniques and mediums. Orest Holybets remarks that “The activity of Lviv pottery designer Taras Levkiv is notable for complex and fruitful combination of traditional and modern elements... His achievements resulted from his hard-

working nature and his unique talent... His compositions are marked with special fluency of creation of decorative forms as if they are free of artist's reflections, artistic exploration and sentiments” (4).

Using simple forms (sphere, cylinder, cone) the author achieves almost cubist interpretation of space, for instance in his works *The Wisp, The Dandelion, The Reflection, The Oasis*.

In the 1980s, space motifs, representation of higher order and harmony appear in the works of Taras Levkiv. This is in particular demonstrated in his works *Space Octopus, Space gifts, Planet Restoration, The Small Planet* etc. Space theme is revealed not only in dimensional and spatial ceramic compositions. The author supplements it with graphic works and intarsia.

In the 1970s and '80s, the range of works of Lviv Experimental Ceramic and Sculptural Factory has been moving towards unique wheel thrown products. The pottery designers first work out the spatial composition of the product, applying the principles of the sculptor's work, his plastic vision and sense of medium. Colour and sculptural décor are prevalent in the small-scale sculpture. There is a permanent appeal to local traditions in combination with image and technological innovations. In addition, the artists start using glass and bronze, which significantly expands the range of compositional solutions. The level of factory production increases significantly due to the prevalence of individual creative approaches of certain artists, especially in the field of indoor sculpture, ornamented utensils and small-scale sculpture (3, p. 43). What is meant here is the original images and peculiar means of artistic expression in the works of Roman Petruk, Zinovii Flinta, Olha Bezpalkiv, Yaroslava Motyka, Uliana Yaroshevych etc. Modelling of candlesticks and various forms of crockery is still popular. However, the image of a human being is not very much typical for the works of this period. But still those rare examples impress with the deepness of their design.

In particular, Uliana Yaroshevych, Olha Bezpalkiv and Yaroslava Motyka in their works advert to the traditions of folk art and reproduction of folk images.

An attempt to embody an image of a human being in small clay statuettes is demonstrated in a decorative composition called *Folk Theatre* made by Olha Bezpalkiv. Made of chamotte it can change its spatial design as the result of different combinations. Here the artist using hollow ceramic figures represents the characters of folk theatre called *vertep* giving them allegoric interpretation. Such statuette-vessel stands somewhere in between anthropomorphic plastics and utilitarian product. Handles are made in a form of hands, while the lid is made in a form of head. The elements of the composition are designed quite dynamic, which is strengthened with multi-coloured painting. ‘*Humanization*’ of utensils completely transforms the representation of the image of a human being in ceramics (6).

Yaroslava Motyka in her works advert to ancient achievements of traditional folk pottery, in particular — to black-glazed ceramics. Traditional elements are combined with modern principles of compositional modelling. Besides, one can notice that her works are inspired by other things, for instance plastic arts of African and Trypillia cultures as well as constructivism stylistics.

Constant feeling of archaism that one should have while looking at her works is enhanced with clarity of the expression, solid architectonics, accurate stylization and delicate plastic design. The original decorative compositions are simple and elegant at the same time. One of the favourite objects of the artist are simple images of old countrywoman, countryman or animal. One can always feel deep personal attitude of the author towards her characters, which often look like folklore characters.

Skilfully presenting the character of the used medium and traditional techniques of pottery Yaroslava Motyka creates the figures of people and wild animals in combination with different elements of landscape. This tendency is demonstrated in her decorative composition *In the forest* (1980) which depicts two people carrying a tree trunk. The bird which is sitting on the trunk is interpreted figuratively the same as people. Such stylistic design reminds traditional folk plastics. Additional effect is produced with the contrast of generalized geometrized forms and tiny moulded elements. Yaroslava Motyka mostly focuses attention on face features of her characters, leaving visible inequalities in their bodies. In this way, she intensifies the emotional sounding of her composition.

In the composition *Halia made of clay* (1983) the ceramist successfully reproduces plastic modelling of the figure, liveliness of body and shape. In general, in many of her works Motyka uses openness of the construction, naturally combining elements of different backgrounds. It seems, then, as if such artworks penetrate into the surrounding environment. Their surface is actively involved in the shaping of the image of a human being, giving it inner tension and expression despite its outer static character. This kind of freedom in modelling solutions partly results from her choice of naïve and genuine folk art as a source of artistic inspiration.

Yaroslav Sheremeta, famous pottery designed and painter, has dozens of ceramic works which were on mass production of Lviv Experimental Ceramic and Sculptural Factory. They are tea and coffee sets, decorative plates, vases and other decorative items. Quite interesting is his serious of decorative compositions *Winter, spring, summer and autumn holidays*. This author belongs to that group of Lviv artists who revived forgotten genres and kinds of decorative and applied art, in particular ceramics and its technological aspects, means, secrets and traditions of image representation. Yaroslav Sheremeta demonstrates extraordinary and unconventional approach towards the solution of artistic problems, uses unique means of modelling, combines old and modern elements.

While researching anthropomorphic motifs in plastic arts, one should also mention the activity of glass artists who worked on Lviv Experimental Ceramic and Sculptural Factory at that time. Apart from making pieces with anthropomorphic motifs for mass production, they also created original small-scale sculpture items. First and foremost, they are professional artists such as Andriy Bokotey, Franz Cherniak, Ivan Apollonov, Albert

Balabin, Lidiia Mytiaeva, Oleh Hushchyn, Sviatoslav Martyniuk, Bohdan Halyskyi, Zinoviia Masliak. At the same time, along with these masters, other blow glass artists worked on the design of pieces for mass production on factories. They were Yosyp Huliantsyi, Mechyslav Pavlovskiy, Petro Semenenko, Petro Dumych, Oleksii Hera, Viktor Drachuk, Roman Zhuk, Bohdan Valko, Yaroslav Matsievskiy, Ihor Matsievskiy, I. Shumanskyi etc. In Ukrainian art history their works are treated as original and unique artworks, however most of these pieces were introduced into production and can also be researched within the context of small-scale plastics (1, pp 9-10). In particular, among the compositions of Andriy Bokotey and Franz Cherniak made at that time, the image of a human being becomes the central one. The artists skilfully interpret the image within the complicated medium and give it special clarity and deep meaning. Generally speaking, the study of the image of a human being in the works of glass artists of the second half of the 20th century needs separate profound scientific research.

Conclusion. Starting from 1980s Lviv small-scale plastics has been marked with new explorations which were reflected in the artists' desire to depict the processes of renovation of all spheres of cultural life which took place in Ukraine. Notably, these explorations revealed themselves not, for instance, in portrait but in exactly thematic composition which due to its specific features appeared to be more suitable for figurative interpretation of the events and thus actively and acutely responded to its appeal.

One can trace that the logic of the process of "*sculpture becoming indoor*" and the choice of small-scale art forms defined new attitude of the authors towards the medium. These tendencies were particularly vivid in the works of the artists of decorative and applied arts. Whilst decorative features in the works of monumental style were obtained through the expressiveness of compositional methods, now decorative nature goes somewhere in the deep. Aesthetic value is now obtained by the medium, its texture and colour. Notably, in technological aspect artists start favouring such medium as chamotte, wood, glass, ceramics which allow them to experiment with colour using different methods of surface treatment achieving required textural effects.

In conclusion, creative explorations of Lviv artists of decorative and applied arts in small-scale plastics of the 1960s and '80s acquire new conceptual forms within the context of the research of human being image. Particularly, one can trace prevalence of existential ideas, immersion into person's inner world, ethnic and traditional features and folklore. In works for mass production as well as in original works, the authors try to make the compositions more dramatic and the images more impressive. They also want to reproduce complex emotional states of a person intensified with that time atmosphere and at the same time demonstrate their inner freedom.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бокотей М. А. Львівське гутне скло у контексті міжнародного студійного руху: художні особливості та осередки скловиробництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. : спец. 17.00.06 "декоративне і прикладне мистецтво" / Бокотей Михайло Андрійович – Львів, 2018, 22 с.
2. Виставка кераміки Тараса Левківа: проспект. Львів, 1978.
3. Голубець О. Львівська кераміка. Київ: Наукова думка, 1991. 120 с.
4. Голубець О. М. Тарас Левків: Кераміка, Графіка. Інтарсія /Каталог, 2000.
5. Голубець О. Між свободою і тоталітаризмом. Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття: монографія. Львів, 2001. 176 с.
6. Голубець Г. В. Професійне декоративно-ужиткове мистецтво другої половини ХХ століття в музейних колекціях Львова / О. Голубець. — Львів : Колір ПРО, 2015. — 62 с.
7. Григорій Кічула: каталог, 2005, с. 10
8. Протас М.О. Українська скульптура ХХ століття /Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2006, 278 с.

REFERENCES

1. Bokotey M. Lviv tempered glass in the context of the international studio movement: artistic features and centers of glassmaking: author. dis. for science. degree of PhD.: 17.00.06 "decorative and applied art"/, Lviv, 2018, P.22
2. Exhibition of ceramics by Taras Levkiv: Prospectus. Lviv, 1978.
3. Holubets O. Lviv ceramics. Kyiv: Naukova Dumka, 1991. P.120
4. Holubets O.Taras Levkiv: Ceramics, Graphics. Intarsia / Catalog », 2000
5. Holubets O. Between freedom and totalitarianism. The artistic environment of Lviv in the second half of the twentieth century: a monograph. Lviv, 2001. 176 p.
6. Holubets GV Professional decorative and applied art of the second half of the twentieth century in the museum collections of Lviv / O. Golubets. - Lviv: Color PRO, 2015. P.62
7. Hryhoriy Kichula: catalog, 2005, P.10
8. Protas M. Ukrainian sculpture of the XX century / Institute of Problems of Contemporary Art of the Academy of Arts of Ukraine: monograph. Kyiv: Intertechnology, 2006, P.278

Маловідомі факти творчого шляху видатного українського реставратора О. І. Мінжуліна: до проблеми реставрації предметів підводної археології

І. М. Ремізовський

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
Corresponding author. E-mail: igremjew@gmail.com

Paper received 08.09.21; Accepted for publication 25.09.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-03>

Анотація. Стаття висвітлює маловідомі факти з біографії та наукової реставраційної діяльності О. І. Мінжуліна, пов'язані із реставрацією предметів підводної археології. Описана започаткована вченим перша методика реставрації та консервації матеріалів підводних археологічних досліджень України, що поетапно включала вмощення підійнятих предметів в лужний водний розчин, застосування методу інтенсивного промивання в деіонізованій воді, методу знесолення за допомогою сесквікарбонату, методу лужно-сульфідної обробки заліза, залучення ультразвукового приладу з частотним регулятором хвиль тощо. Новаторськими були методи реставрації знахідок підводного археологічного чорного металу. На честь видатного реставратора названо підводний вулкан.

Ключові слова: Мінжулін, предмети підводної археології, методи реставрації, вулкан Мінжуліна.

Вступ. Олександр Мінжулін – реставратор, науковець, творча людина, співробітник Національного музею історії України (НМІУ), голова музейних майстерень відділу реставрації, дослідник, розробник різноманітних реставраційних методик та методів. За його участі було відреставровано тисячі предметів декоративно-ужиткового мистецтва й створено реставраційне відділення в Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури України.

Реставрація предметів підводної археології, зокрема, Чорного моря є новим і малодослідженим напрямом реставраційної діяльності в Україні. Сама підводна археологія як вид археологічних пошуків виникає наприкінці ХХ століття завдяки технологічним винаходам у сфері робототехніки. Як відомо, славнозвісний «Титанік» було досліджено лише завдяки роботизованим підводним батискафам. Втім, підводна археологія Чорного моря має певну специфіку, оскільки здійснення археологічних розвідок ускладнено тим, що сірководень, розчинений у глибинних чорноморських водах, може проникати навіть крізь костюм аквалангіста.

З точки зору наукової реставрації археологічні знахідки Чорного моря мають величезне значення, оскільки на дні цього моря (колись «Скіфського моря»), поховані тисячі кораблів різних епох – від дерев'яних кораблів грецьких мореплавців до сталевих кораблів та підводних човнів часів Другої світової війни.

Реставрація предметів підводної археології Чорного моря започаткована і розвинута у вітчизняному напрямі наукової реставрації завдяки науково-методичним напрацюванням професора-реставратора Мінжуліна.

Методи реставрації і консервації предметів підводної археології, впроваджені у галузь наукової реставрації Мінжуліним, становлять предмет цього дослідження.

Стислий огляд публікацій по темі дослідження. Теоретичну основу статті складають наукові праці з загальних питань реставрації і консервації археологічних знахідок [2], наукові публікації професора О.І. Мінжуліна [1] стосовно методів і принципів наукової реставрації, дослідження, присвячені науковій практично-реставраційній спадщині О.І. Мінжуліна. У

висвітленні методів, що використовуються для реставрації предметів підводної археології, стаття частково спирається на зарубіжні праці [3; 4; 5].

Мета дослідження: висвітлити внесок професора-реставратора О.І. Мінжуліна стосовно розробки і практичного впровадження першої в Україні методики реставрації та консервації предметів підводних археологічних досліджень. Мета розкривається у комплексі взаємопов'язаних завдань:

1) описати специфічні умови, що впливають на ступень збереженості підводних археологічних знахідок і уможливають застосування відповідних реставраційних методів;

2) висвітлити методику реставрації предметів, піднятих з морського дна, започатковану і впроваджену Мінжуліним;

3) ідентифікувати маловідомі факти з біографії Мінжуліна, пов'язані із назвою на його честь підводного вулкана.

Матеріал (джерельна база) і методи дослідження. Матеріал дослідження становлять фотографічні, картографічні та інші матеріали про результати експедиції, під час проведення якої відбулося відкриття вулканічного комплексу. Матеріали надані директором, керівником експедиції «Берег Богів» Сергієм Вороновим, офіційним представником України в Міжнародній конвенції ЮНЕСКО з питань охорони підводної культурної спадщини, керівником підводних експедицій. Як додатковий матеріал залучено інтерв'ю у пана Сергія Воронова та його дружини Ольги Андріївни Воронової. О. Воронова, у 2007–2013 роках директорка музею у м. Феодосія, сьогодні працює реставратором у реставраційній майстерні НМІУ.

Серед методів дослідження базисними були культурно-історичний, за допомогою якого реставраційна діяльність Мінжуліна осмислювалася у контексті суспільно-політичних процесів окресленого у праці історичного періоду; описовий; історично-біографічний у поєднанні з інформаційним методом із залученням інтерв'ю і документальних даних.

Результати та їх обговорення. Підводна археологія – складний і відповідальний науковий процес. Археолог, згідно із законом України про охорону

археологічної спадщини, несе відповідальність за пам'ятники, які він знаходить у процесі своєї наукової археологічної діяльності.

Завдяки сучасному телекерованому апарату «Софокл 1», який використали в підводній археологічній експедиції «Берег Богів», стало можливим здійснювати глибинні дослідження. Водночас, з підняттям з глибин Чорного моря перших артефактів виникли нагальні питання щодо їхнього збереження і реставрації.

Важливо зауважити, що існують різні умови, у яких перебувають предмети залежно від хімічного складу води. Приклад тому – чорноморські знахідки, де предмети пролежали на морському дні. Через різний стан збереження та різні матеріали виготовлення предмети, що були підняті на поверхню, вимагали від реставраторів відповідних знань та вмінь. Стан чорноморських знахідок відмінний від стану предметів, піднятих, скажімо, з акваторій Середземного, Мармурового, Адріатичного чи Балтійського морів. Сірководень у воді Чорного моря краще зберігає предмети від руйнації завдяки майже повній відсутності кисню на глибині 150 і більше метрів. До того ж, унікальність морської води Чорного моря полягає у тому, що до глибини 100 метрів вона опріснена водами великих річок: Дніпра, Дністра, Дунаю, – які впадають у Чорне море. У повітрі ж наявна велика кількість вільного кисню, який, як відомо, є окиснювачем. Тому зміна середовища з малим вмістом кисню пришвидшує процеси корозії та окислення, що могло згубно вплинути на предмети.

На допомогу прийшов такий досвідчений науковець і реставратор, як О. Мінжулін, до якого у 2008 звернувся С. Воронов за консультацією з приводу реставраційних заходів та методик реставрації предметів підводної археології. Спільна праця передбачала розробку методичних рекомендацій і методів реставрації та консервації археологічних знахідок підводного морського походження за участі О. Мінжуліна, С. Воронова та О. Воронової. У результаті науково-методологічних напрацювань з'явилася методика реставрації предметів, піднятих з морського дна, які були виготовлені з різних матеріалів і в різні часи історії. Це були не лише вироби з металу, кераміки, дерева або каменю, а й паперові предмети, як, наприклад, вахтові журнали – важливе документальне джерело інформації про затонуле судно. В певних умовах і за присутності сірководня у морській воді можливе тривале зберігання навіть такої нестійкої органічної матерії, як папір.

Для збереження предметів, піднятих з чорноморської акваторії під час експедицій у 2008–2012 років, вирішувалися як першочергові завдання розчищення та стабілізації продуктів корозії, остаточних консерваційних заходів, так і другорядне питання атрибутиці предметів. Підняті з глибин предмети очищали, за можливості залишали їх у межах збережених авторських форм; стабілізували та консервували для подальшого зберігання й вивчення в музеї міста Феодосії. Чимало предметів були виставлені як музейні експонати, доступні для оглядових екскурсій, – це була найновіша ексклюзивна колекція підводних знахідок Чорного моря у новітній історії України.

Професор О. Мінжулін створив першу в Україні спеціалізовану лабораторію з консервації та реставрації підводних артефактів, ініціював програму здійснення консервації під час перших планових підводних археологічних експедицій для паспортизації підводної спадщини, затвердив першу методіку реставрації та консервації матеріалів підводних археологічних досліджень України. Під його керівництвом врятовано сотні підводних археологічних пам'яток національного та міжнародного значення.

Зважаючи на те, «що після однакових обробок предмети, знайдені в різних умовах, поведуться по-різному» [Шемаханська: 157], серед першочергових рекомендацій Мінжуліна було вміщати підійняті предмети в лужний водний розчин. Враховуючи, що процеси боротьби з хлоридами різні за часом – від годин до тижнів, у деяких випадках – до декількох місяців, професор запропонував у програмі для реставрації предметів підводної археології конкретні методи для знесолення різних предметів з металу, зокрема метод інтенсивного промивання в деіонізованій воді [5]. Підготовлена таким чином вода відрізняється своєю чистотою від звичайної дистильованої води. Це один метод – знесолення за допомогою сесквікарбонату [4, с. 183-189]. Інший метод висолення, який запропонував Мінжулін для предметів з вод Чорного моря, використовувався ним раніше – ще з 90-х років. Це застосування ультразвукового приладу з частотним регулятором хвиль. До речі, слід підкреслити, що цей спосіб видалення шарів бруду чи корозії є безконтактним і є, водночас, засобом підвищення екстракції. Такий метод експліковано, зокрема, у публікації Шемаханської [2, с. 325–329] на тему використання ультразвукових приладів під час розчищення предметів археології. Мінжулін впроваджує такий метод у наукову реставрацію одночасно із зазначеною дослідницею, але, на жаль, не встиг зробити публікацію своїх матеріалів.

Одним з найкращих на сьогодні є метод лужно-сульфітної обробки заліза [3]. Інакша кажучи, це процес обробки танінами заліза. Процес обробки таніном на хімічному рівні перетворює нижчі окисли заліза на більш стабільні – вищі. Оксиди заліза присутні в основній масі. Таніни стабілізують оксиди, надаючи їм чорно-фіолетового матового кольору. Описані процеси були добре відомі Мінжуліну, вони відкриті науковцями в 60–70-ті роки двадцятого століття і використовувалися ним сотні разів.

Ступінь мінералізації металевого ядра та щільність його шарів напряму впливає на коефіцієнт дифузії. Якщо предмет не можна помістити в камеру, у якій існує небезпека зміни тиску, то в такому випадку пришвидшити процес екстракції буде неможливо за звичайних умов тиску атмосферного. Для кожного зразка часові межі вимірюються дослідним шляхом, у цьому й полягає одна зі складових роботи дослідника-реставратора. О. Мінжулін ніколи не робив кроків, не маючи на руках аналізів та дослідів.

Передбачення майбутнього якісного результату – найважливіший фактор для методіки. Мінжулін не звертався до руйнівних методів очищення окислених предметів із заліза, таких як методи Розенберга, Якобі, Шмідта. Метод Крефтинга, а також електроліз.

Проведення реставраційних заходів на піднятих підводних археологічних пам'ятках з металу передбачає розробку методики, спрямованої на захист металевих поверхонь, які тривалий час перебували в сірководневому середовищі. На особливу увагу, в цьому зв'язку, заслуговує дослідження і реставрація предметів періоду Другої світової війни. Предмети були в середовищі зі зниженим вмістом кисню та підвищеним рівнем сірководню. Такі умови типові для Північно-чорноморського регіону. О. Мінжулін у співпраці з О. Вороною (нині співробітницею НМІУ) розробив методику висоловлювання та консерваційних заходів щодо чорного металу.

Таку методику можна використовувати в подальшій практичній роботі під час реставрації археологічних предметів, піднятих з водою з великим умістом солей та сірководню. Було отримано певний позитивний результат, оскільки на предметах не було рецидивних осередків корозії металу. Горизонт сірководню в морі починається на глибині. Солоня морська вода є агресивним середовищем для чорних металів. Руйнація, перетворення високовуглецевої сталі, яку використовували під час виготовлення частин гармати, на продукти корозії пришвидшується за рахунок електродіодних та електрохімічних корозійних процесів, які відбуваються в солоній морській воді за звичайних умов.

Оскільки методів реставрації знахідок підводного археологічного чорного металу часів Другої світової війни з акваторії Чорного моря не було, виникла необхідність в їхній терміновій розробці, адже підводні експедиції – це коштовне, складне наукове завдання, тому їхнє проведення можуть дозволити собі не часто, навіть такі структури, як Інститут археології НАН України. Винайдені та підняті предмети не можуть довго перебувати без першочергових реставраційних заходів, адже потрапляють у кисневе атмосферне середовище, що може їм швидко зашкодити.

Наприклад, дерев'яна лопата, яку використовували для перевантаження зерна, пролежавши на глибині 9 метрів упродовж 150 років, збереглася в чудовому стані. Деревина була просочена морською сіллю настільки, що не потребувала додаткової обробки. Після повільного висушування предмет повністю зберіг зовнішній вигляд, міцність, колір та структуру деревини. До речі, під час проведення екскурсій цю лопату демонстрували як найдавніше знаряддя з дерева, підняте з акваторії Чорного моря. Така взаємодія археологів і реставраторів була справжнім спасінням для предметів, які знову побачили світло та були підійняті для вивчення та збереження у Феодосійському музеї.

Одним з предметів реставрації, що потребував методичних реставраційних консультативних заходів, була носова гармата підводного човна, піднята під час підводних археологічних досліджень. Методика, розроблена спеціально для цього предмета археології, була високо оцінена екзаменаційною комісією під час захисту дипломної роботи Ольги Вороною у Львівській національній академії мистецтв на кафедрі реставрації творів мистецтв. Захист пройшов успішно у 2013 році.

О. Мінжулін неодноразово наголошував на тому,

що предмет знаходиться весь час у середовищі, яке на нього впливає. Невелика зміна вологісного, температурного, світлового режиму може бути поштовхом до руйнівних зрушень як на поверхні, так і всередині предмета. Краплі поту, жир з відбитків пальців, різні інші чинники можуть надати поштовх для мікроміцетів.

Методи очищення поверхні від забруднень не такі складні, але можуть передбачати використання механічної складової із застосуванням інструментів, виготовлених з різних матеріалів. Пензель або щітка з дерев'яною ручкою та м'якою або грубою волосяною щетиною досі застосовуються. Більш сучасні методи очищення поєднують у собі не тільки досягнення світової науки останніх десятиліть, але й зовсім недавні космічні та військові розробки.

Стан збереження предметів з чорних металів в умовах сірководневого середовища кращий, оскільки він менше руйнує чорні метали, ніж звичайне солоне чи прісноводне середовище, насичене киснем. Така особливість властива акваторії Чорного моря. Через те, що деякі предмети мали великі габарити та були розташовані на Кримському півострові, зокрема на території Феодосійського музею, важливим моментом було видалення максимальної кількості хлоридів і сульфідів.

Досвід та знання дослідника, науковця, реставратора, акумульовані О. Мінжуліним за роки праці, допомогли зберегти багато часу для розробки методики реставрації гармати та інших предметів археології, піднятих на поверхню. Практика реставрації різноманітних металів та їхніх сплавів різного ступеня збереженості та різноманітної кількісної та якісної комбінації в одному предметі досі не отримала належної оцінки.

У травні 2012 року в межах п'ятого рейсу підводно-археологічної експедиції під назвою «Берег Богів» (керівник С. Воронов) здійснено обстеження морського дна в районах стародавніх палеодолин на північному заході Чорного моря (на західному борту Палеокаланчакського каньйону). 24.05.2012 р. о 00:30 у дрейфі судна СЧС «10-06» у квадраті з координатами $44^{\circ}57'24,1128''$ і $32^{\circ}11'42,3672''$ на глибині 101 м за допомогою підводного телекерованого апарату «Софокл 1» здійснено відкриття невідомих науці природних об'єктів. Йдеться про дві газовидільні морфоструктури (північну і південну), які різко вирізняються на дні моря за своїми морфометричними особливостями та за кольоровою гамою; саме для них характерне пульсуюче газовиділення. Об'єкт має вигляд кільцеподібної морфоструктури газовидільної будови.

Згідно з правом першовідкривача, нововідкритий об'єкт названо вулканічним комплексом «Мінжулін» на честь Олександра Івановича Мінжуліна – керівника реставраційної майстерні Національного історичного музею України. Таким чином підводному вулкану у 2012 році було присвоєно ім'я Олександра Івановича Мінжуліна.

Висновки. На території України підводні вулкани знайдені в акваторії Азовського та Чорного морів – на Керченському півострові, з півдня та сходу навколо міста Севастополь. Якраз біля цього міста і знайдено вулкан, який назвали на честь видатного реставратора

О. І. Мінжуліна.

У сучасній українській історії це перший і поки що єдиний прецедент, коли географічний об'єкт названо на честь людини, яка присвятила своє життя поважній професії реставратора. Заслуговує на повагу сам факт увіковічення у географічній назві ще за життя людини, на честь якої було названо природний географічний об'єкт.

Професор-реставратор Мінжулін започаткував і розвинув першу методику реставрації та консервації матеріалів підводних археологічних досліджень України. Така методика поетапно включала: вміщення підійнятих предметів в лужний водний розчин, засто-

сування методу інтенсивного промивання в деіонізованій воді, методу знесолення за допомогою сесквікарбонату, методу лужно-сульфітної обробки заліза, залучення ультразвукового приладу з частотним регулятором хвиль тощо.

Новаторськими були започатковані Мінжуліним методи реставрації знахідок підводного археологічного чорного металу часів Другої Світової Війни. Серед інших інноваційних напрямів реставраційної діяльності, впроваджених науковцем-реставратором, - практика реставрації різноманітних металів та їхніх сплавів різного ступеня збереженості, різноманітної кількісної та якісної комбінації в одному предметі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мінжулін О.І. Реставрація творів з металу : підручник. К.: Спалах, 1998. 234 с.
2. Шемаханская М. С. Металы и вещи: история. Свойства. Разрушение. Реставрация. М.: «Индрик», 2015. 288 с.
3. North N. A. Formation of coral concretions on marine irone. Internation Journal of Nautical Archaeology. Vol 5 (3), 1976. P 253-258.
4. Oddy W.A. and Hughes M. J. The stabilization of "active " bronze disease and iron antiquities by the use of sodium sesquicarbonate. Studies in Conservation, Vol. 15 (3), 1970. P. 183-189
5. Plenderleith H. J. and Werner A. E. A. The stabilization of active bronze and iron by the use of sodium sesquities. Works of Art. 2 Ed. London: Oxford University Press, 1971.

REFERENCES

1. Minzhulin, O. I. Restoration of metal works: textbook. K. : Spalakh, 1998. 234 p.
2. Shemakhanskaya, M.S. Metals and things: history. properties. destruction. restoration. M : "Indrik", 2015..288 p.
3. North N. A. Formation of coral concretions on marine irone. Internation Journal of Nautical Archaeology. Vol. 5 (3), 1976. P. 253-258.
4. Oddy W.A. and Hughes M. J. The stabilization of "active " bronze disease and iron antiquities by the use of sodium sesquicarbonate. Studies in Conservation, Vol. 15 (3), 1970. P. 183-189
5. Plenderleith H. J. and Werner A. E. A. The stabilization of active bronze and iron by the use of sodium sesquities. Works of Art. 2 Ed. London: Oxford University Press, 1971.

Little-known facts of the creative way of the outstanding Ukrainian restorer OI Minzhulin: to the problem of restoration of objects of underwater archeology

I. M. Remizovsky

Abstract. The article highlights little-known facts from the biography and scientific restoration activities of O. Minzhulin, related to the restoration of underwater archeology. The paper describes the first methodology of restoration and conservation of materials of underwater archeological researches of Ukraine initiated by Minzhulin. This methodology involves: This methodology gradually included: placing the lifted objects in an alkaline aqueous solution, applying the method of intensive washing in deionized water, the method of desalination with sesquicarbonate, the method of alkaline-sulfite treatment of iron, the involvement of an ultrasonic device with frequency wave control and more. Innovative were the methods of restoration of underwater archaeological ferrous metal. An underwater volcano is named after the outstanding restorer.

Keywords: *Minzhulin restorer, objects of underwater archeology, restoration methods, a volcano named after Minzhulin.*

CULTUROLOGY

Inculturation in the age of virtual reality

A. V. Sakun, T. I. Kadlubovich, D. S. Chernyak

Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, Ukraine
Corresponding author. E-mail: daryna1804@gmail.com

Paper received 17.08.21; Accepted for publication 09.09.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-04>

Annotation. The article analyzes the process of inculturation in the context of reality virtualization. It is noted that inculturation occurs along with the process of socialization, but in post-industrial society it acquires special features, its mechanisms change, its agents become different, which is associated with the technogenic and information diversity of modern culture. The study of the values of student youth is covered, as the system of values is a leading element of culture.

Keywords: *inculturation, virtual reality, values, culture.*

Introduction. The world has changed, its main component, according to supporters of the information concept of virtual reality, is information. A new type of relationship between culture and society has emerged, when social integration and the formation of personality occur through the processes of awareness, understanding and assimilation of world and national cultures. Inculturation is crucial as a process of forming a person's aesthetic attitude to reality, the ability to perceive the values of culture, the skills of transforming the world through the aestheticization of work, social relations, life and leisure. All this is happening in the era of the domination of virtual reality, when culture is becoming more widespread, and society is influenced by mass and Internet communications, shaping public opinion and the "agenda". "... Postmodern/consumer/deregulated society" causes "incomprehensibility of the life context..., which is "functional" for the state of postmodernity" [1, p. 86]. This determines the relevance of studying the process of inculturation in the era of virtual reality, because man "is not only the creator of culture, but also its creation" [3].

Analysis of recent research and publications. Theoretical and methodological analysis of the phenomenon of personality inculturation was to some extent carried out in the works of D. Bell, M. Bakhtin, I. Ilyin, M. Herzkowitz, O. Spengler and others. But the problem of the entry of the individual into culture continues to interest modern philosophers, culturologists, psychologists and educators, encourages them to study various aspects of inculturation. Modern research on the process of inculturation has been carried out by M. Kagan, O. Popovych, T. Smolikova, A. Flier and other scientists, who prove that inculturation is a multifaceted and interdisciplinary problem that requires in-depth study. In particular, there are no comprehensive philosophical studies of this problem, not fully identified mechanisms, factors of inculturation, its essence and specificity in a post-industrial society.

Purpose. Analyze the essence of inculturation and its features in the era of virtual reality.

Materials and methods. In the study of the problem of inculturation in the era of virtual reality analysis and systematization of scientific sources, generalization of basic theoretical principles are used. Considering that one of the aspects of inculturation is the formation of a valuable aesthetic attitude to reality, the values of student youth were

studied with the help of M. Rokych's method and the corresponding conclusions were made.

Results and discussion. Inculturation should be considered as an integral part of socio-cultural adaptation of the individual, along with socialization, because these processes "coexist, develop simultaneously and are realized in a specific historical form" [6, p. 174]. The socialization of the individual involves the education of "social adequacy to the norms of life, the customs of interaction and the scope of social demands that are optimal for this society" [9, p. 44-45], providing "general knowledge about the world around and involvement in various types of social practice" [9, p. 61]. The result of socialization is the inclusion of the individual in a variety of social relationships and role functions [9, p. 61]. The basis of socialization, according to N. Smelzer [7, p.42-43], is the reproduction and transmission of culture to the next generation: If the process of socialization stopped..., it would lead to the destruction of culture" [7, p.43]. Defining culture as a psychological reality, as "the sum of behavior and habitual way of thinking of people who form a certain society" [11, p. 351], M. Herskowitz interprets inculturation as a cultural adaptation of the individual to the dominant, official or normative culture, ie to a set of cultural patterns that are perceived by all members of society in a given historical period. Such cultural patterns for a person are skills, manners, norms of behavior and so on. Inculturation is the submission to stereotypes and procedures accepted in society. This is "the process of human development of the inherent culture of worldview and behavior, resulting in the formation of cognitive, emotional and behavioral similarities with members of this culture and the difference from members of other cultures" [6, p.174]. In other words, inculturation is the acquisition by a person of "cultural competence" through the assimilation of value-semantic attitudes of a certain society [9, p. 44-45], systems of normative-value regulators of social practice, hierarchy of these values, semantic system of their symbolization, norms of their use, use of understanding and interpretation [9, p. 61-62].

If we understand culture as a set of cultural objects, forms, features, meanings, etc., expressed in symbolic form, which "a specialist can "read" as a coherent and conscious text" [9, p. 257], then all cultural phenomena have a semiotic essence and are carriers of certain complexes of information, which is a special kind of reality - information

reality, one of the aspects of life [2]. In the modern world, information has become the main product of production, and therefore “the whole universe... has become possible to consider as a system of texts, narratives, interpretations, etc.” [10]. The world has become virtual because it has become information about itself, one of the ways of existence of which, according to O. Gryaznova [2], is the virtual, which reproduces reality in various forms and finds its expression in simulacra - pseudo-objects that have symbolic significance; in simulation - pseudo-actions that symbolically imitate utilitarian functional actions; and the construction of a mythological world in which all internal connections are imitations of the social connections of the human world, and this pseudo-structure itself is described in a small variety of cultural texts. Therefore, the whole culture, according to A. Flier [10], actually built on the principles of virtual reality, allows a person to create their own world with the help of symbols and meanings.

The vast majority of information consumed by modern man are “fantasies and simulacra” [10], produced by art, “unconfirmed media reports, free works of philosophers and writers, household gossip” [10]. In postmodern society, the main sources of cultural knowledge are the latest media, such as television and the Internet, which have unlimited information opportunities: they allow people to travel the world, learn about modern science and technology, provide access to the richest libraries, art galleries, the most interesting museums and exhibitions, thus transporting a person into the world of virtual reality, which is a kind of false representation of reality, because it does not involve the physical presence of man himself.

Flexible mobile technogenic world, which is changing rapidly, gives the process of inculturation features due to the information diversity of modern media culture, which offers a standardized system of images of “social adequacy and prestige”, a new form of organization of “cultural competence” [9, p. 389], changes the interests and needs of the individual, values and attitudes to the world. Persistent forms of behavior adopted in a given society, defined as cultural models and including lifestyles and rituals, are also changing. The style involves following certain canons in clothing, housing, forms of communication and more. Rituals are the most formal and stable procedures that are reproduced by people automatically and are a way of identifying a person with a group. This identification also acquires new features and forms. Yes, the era of virtual reality requires a presence in the virtual worlds of Facebook, TikTok, Instagram, etc., which set trends, patterns of consumption, images of prestige and social approval. A person feels involved in one or another virtual group, may refuse real communication and activities. The requirements for cultural samples have also changed. Society has become more tolerant of various cultural and moral differences - only socially dangerous behavior is condemned.

Identification is a traditional positive mechanism of inculturation along with imitation. But with the advent of the era of virtual reality, inculturation uses the latest mechanisms. Thus, the Belarusian researcher T. Smolikova [8] determines the mechanisms of implementation of the inculturation process in the virtual and real spaces of the media. She notes that in the age of virtual reality, inculturation takes place in accordance with the specifics of media for-

Virtual reality requires the recipient to immerse himself in a single thematic “universe”, created by many media formats, provides the opportunity to interact at a distance, changes the geography of communications and more. Therefore, the mechanisms of inculturation are immersion, transmedia, interactivity and mobility. All of them allow to transform forms of communication and thinking, movement and compression of space-time, fast orientation in space, change of kinds of activity (work - game), “inclusion” in on-line conversation, etc. The most complex mechanism of inculturation in the era of virtual reality is visualization – “the mode of existence of the media space” [8], the culture of everyday life, the general principle of which is the “structuring of its artifacts” [8]. Visualization is the birth of a special screen culture.

Stages of inculturation are distinguished similarly to stages of socialization. The primary stage covers childhood and adolescence. The main task of this stage is to master the previous cultural experience, ie the assimilation of cultural norms and traditions. Researchers note that “the first level of inculturation is a mechanism that ensures the stability of culture” [6, p. 174]. It's good when adults who are with a child or teenager at this time help them navigate the whirlpool of information coming from a variety of gadgets. Then we can really talk about the assimilation of cultural norms and traditions. Unfortunately, the situation of a child's “communication” with gadgets and consumption of information is often left unattended. And then we can talk about information chaos, “fascination” of the child with virtual reality, his detachment from real life. The secondary stage of inculturation is characterized by the improvement and acquisition of new skills, knowledge, roles by adults in the process of life, when a person is able to be critical of the world, has a picture of the world and can accept or deny certain cultural phenomena [6, p. 174].

Virtual reality, therefore, affects the process of inculturation, causing changes in the overall cultural and value hierarchy, which determines the way of life and the picture of the world of people, requires systematization, ordering and understanding of new knowledge. In his social activity, a person is mainly guided by the information that comes to him, interpreting it in accordance with their own needs and interests, which, in turn, are the basis of personal values. “Culture contains patterns that help to decide what exists (ideas and concepts about the world around us), what can be (relationships), how to relate to what exists and what can be (values), what to do with it and how to do it (norms)” [7, p.50]. The main of these elements is a system of values - life landmarks that motivate a person or group of people to certain actions; common beliefs about the goal to be pursued and the things (ideas) to be understood.

The study of personal values was conducted in 2020, it involved 55 representatives of student youth of one of the leading higher educational institutions of Ukraine.

Value, as a standard of good behavior, according to D. Leontiev, has three forms of representation: at the level of society, at the level of culture and at the level of the individual. At the level of society, value is a social ideal - a generalized idea of perfection in various spheres of life. At the level of culture, value has a material embodiment in the form of works of material and spiritual culture or human actions and forms of behavior. At the level of the individual, values act as carriers of social regulation. That is why

values can be considered an indicator of individual inculturation. The system of human values is based on the principle of hierarchy, which reflects the relationship between values of varying degrees of abstraction [4, p. 57], which are terminal and instrumental values. Terminal values act as system-forming for other values. This is the belief of the individual that a certain goal of individual existence is worthy of striving to achieve it. On the basis of terminal values, instrumental values are formed, which, according to M. Rokich, are a reflection of a certain image of actions leading in any situation and necessary and sufficient for the realization of a certain terminal value.

Thus, according to the results of the study of values (according to the method of M. Rokych) it was found that the leading terminal values of student youth were "health" (66%), "love" (58%) and "the presence of good and faithful friends" (58%), "development" (54%) and "freedom" (54%), "self-confidence" (49%). The leading instrumental values were "independence" (54%), "honesty" (54%), "cheerfulness" (51%) and "education" (47%).

The obtained results allow to draw a conclusion about a certain level of inculturation of student youth. As we can see, student youth focuses on understanding worldview problems ("freedom"), finding the meaning of life ("development"), gives priority to communication ("love" and "having good and faithful friends") and active life position ("independence", "honesty"). Young people strive for a healthy lifestyle ("health"), perfect human relationships and development. She wants to be independent in her judgments and honest in her thoughts and actions, to have the right to think and act according to her own convictions, to be consciously responsible for her actions, to be confident and free. There is an assumption that such a hierarchy of values is the result of the inculturation of man, characteristic of a society that professes the principles of democracy.

M. Kagan distinguishes several "cultural" types, characteristic of a person who has the freedom to choose a profession, lifestyle, gets the opportunity to be realized. The philosopher gives these types conditional names: "culture of the scholar" when cognitive activity dominates; "culture practice", when the individual is directed to certain forms

of practical activities; "moralist culture" - dominated by value-oriented activities; "culture of a sociable person" - the emphasis is on establishing friendly relationships with others, which become the basis of all activities; "artist's culture" implies the dominance of artistic activity, creativity, which becomes a "deep need" of man [3]. All these types are the result of culturogenesis, or the process of inculturation. Judging by the results of the study, Ukrainian student youth can be classified as "culture of erudite" and "culture of a sociable person." But it will be interesting to continue research involving students of different specialties and to compare the values of students of technical and artistic specialties.

Висновки. Thus, inculturation can be considered one of the cultural processes, because in its course there is a self-reproduction of cultural systems and forms, intergenerational translation of sociocultural experience, certain norms, standards and rules, translation of a system of images of collective identity in the form of traditions, rites, rituals, normative parameters, lifestyles and worldviews that support the required level of social consolidation of the community, acts of cognition, orientation, interpretation, etc. [9, p. 263].

And although the era of virtual reality gives rise to the massification of culture with its shortcomings, provides a crazy amount of information, not always high quality, the process of inculturation is in accordance with the principles, values and norms professed by a particular society. Ukrainian society sets itself the task of forming a personality that is aware of and realizes the needs for self-education, mastery of the riches of world culture, acceptance of the diversity of the world as multicultural and pluralistic. M. Roerich interpreted culture as a "cult of light", quality in everything, the elevation and illumination of spirituality [5, p. 12], and therefore the process of inculturation has a purpose - to form a person who strives for creativity, overcomes stereotypes, constantly self-improvement and strives for "light". We believe that virtual reality with its features and capabilities will contribute to the heredity and continuation of cultural traditions, the reproduction of the spiritual values of mankind.

LITERATURE

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Логос, 2005. 390 с.
2. Грязнова Е.В. Философский анализ концепций виртуальной реальности // Философская мысль. 2013. № 4. С. 53 – 82. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=278
3. Кagan М. С. Философия культуры : учебное пособие для академического бакалавриата. М.: Издательство Юрайт, 2019. 353 с. URL: <https://urait.ru/bcode/437807>
4. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості. Івано-Франківськ.: Лілея-НВ, 2009. 512 с.
5. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Підручник. 3-тє видання. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 584 с.
6. Попович О. В. Процес соціалізації та процес інкультурації // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2016. Вип. 46(2). С. 170-182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhpri_filos_2016_46%282%29__19
7. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. М.: Феникс, 1994. 688 с.
8. Смоликова Т. М. Инкультурация личности в условиях современного медиапространства Республики Беларусь : автореферат диссертации ... кандидата культурологии : 24.00.01. Минск: [б. и.], 2015. 25 с. URI: <http://hdl.handle.net/123456789/6820>
9. Флиер А.Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии. М.: Академический Проект, 2000. 496 с.
10. Флиер А.Я. Некультурные функции культуры: Очерки. М.: МГУКИ, 2008. 272 с.
11. Herskovits M. Cultural Anthropology. N.Y., 1955.

REFERENCES

1. Bauman Z. Individualized society / Per. s angl. pod red. V.L. Inozemceva. M.: Logos, 2005. 390 s.
2. Grjaznova E.V. Philosophical analysis of virtual reality concepts // Philosophical thought. 2013. № 4. S. 53-82. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=278
3. Kagan M. S. Philosophy of Culture: A Textbook for the Academic Undergraduate. M.: Izdatel'stvo Jurajt, 2019. 353 s. URL: <https://urait.ru/bcode/437807>
4. Karpenko Z.S. Axiological psychology of personality. Ivano-Frankiv'sk.: Lileja-NV, 2009. 512 s.
5. Kordon M. V. Ukrainian and foreign culture: Textbook 3-tje vydannja. Kyi'v: Centr uchbovoi' literatury, 2010. 584 s.
6. Popovych O. V. The process of socialization and the process of inculturation // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni G. S. Skovorody. Filosofija. 2016. Vyp. 46(2). S. 170-182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2016_46%282%29__19
7. Smelzer N. Sociology: per. s angl. M.: Feniks, 1994. 688 s.
8. Smolikova T. M. Inculturation of personality in the conditions of modern media space: avtoreferat dissertacii ... kandidata kul'turologii : 24.00.01. Minsk: [b. i.], 2015. 25 s. URI: <http://hdl.handle.net/123456789/6820>
9. Flier A.Ja. Culturology for culturologists: A textbook for undergraduates and graduate students, doctoral students and applicants, as well as teachers of culturology. M.: Akademicheskij Proekt, 2000. 496 s.
10. Flier A.Ja. Uncultural functions of culture: Essays. M.: MGUKI, 2008. 272 s.
11. Herskovits M. Cultural Anthropology. N.Y.,1955.

HISTORICAL ANTHROPOLOGY

Agnes Sampson, Skóciában boszorkányság vádjával elsőként kivégzett nő perének kultúranropológiai elemzése

K. Gorzó

Ungvári Nemzeti Egyetem, Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet, Magyar Történelem és Európai Integráció Tanszék
Corresponding author. E-mail: g.katrine95@gmail.com

Paper received 17.07.21; Accepted for publication 20.08.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-05>

Absztrakt. Ez a tanulmány egy kulturális antropológiai tanulmány a skót Agnes Sampson peréből származó bírósági dokumentumokról, az első hivatalosan rögzített boszorkány -elítélésről és kivégzésről Skóciában. A bírósági iratok ilyen vizsgálata során nyilvánvaló kulturális maradványokat találtak a keltákból származó brytoni törzsek ősi druidista pogány vallásáról. Az elemzés azt állítja, hogy Agnes Sampson 1591 -es halála e druida hagyományok gyakorlatának volt köszönhető. Ennek a kutatásnak a relevanciája a jelenlegi rehabilitációs perek segítése a nőknél, akiket elítéltek, kivégeztek és/vagy boszorkánysággal vádoltak. A kulturális antropológiai módszerek segítenek annak megértésében, hogy mely ókori hitmaradványok láthatók egy bizonyos korszakban, és annak meghatározásában, hogy melyek azok, amelyek ilyen büntetőeljárást indítanak el követői ellen. Agnes Sampson nyilvánvalóan folytatta a druida hagyományokat, ezt semmi sem jelzi jobban, mint az ellene felhozott tényleges vádak.

Kulcsvilágok: kulturális antropológia, tárgyalás, boszorkány, Agnes Sampson, Bryton, kelták, druida, hagyományok

„Mi más a nő, mint a barátság elpusztítója! Gonosz, kéjvágyó, hiú és ledér. Minden boszorkányság a hús vágyából ered, amely a nőkben kiolthatatlan”

(Malleus Maleficarum)

Nyugat-Európa számára mind a mai napig Nagy Britannia a kultúra és a gazdaság kontinentális központja. Innen indult el európai diadalútjára a polgárosodás, az ipari fejlődés és az igazságos törvénykezés, nem beszélve arról, hogy saját felekezete is létrehozta – az anglikán egyház egyházat, amelynek a feje a mindenkor uralkodó lett. Egy erős, mindenki által tisztelt és retteget hatalom volt, amely – Európa többi részével szemben – rohamosan fejlődött, fővárosa, London pedig valóságos metropolisszá nőtte ki magát. Éppen ezért méltán merül fel történelmi berkekben a kérdés: hogyan okozhatott egy ilyen – a szó minden értelmében – modern királyságban káoszt a boszorkányság? Kérdezzük ezt annak tudatában, hogy a szigetországot megalapozó kelták közül kiemelkedő briton törzsek mindennapi életében fontos szerepet játszott a mágiakultusz. A britonok (máshol brythonok vagy britek) kelta népcsoport voltak, akik a vaskorszaktól kezdve a kora középkorig éltek a mai Nagy-Britannia területén. A brython szó latin eredetű, jelentése "festett arcú". Az elnevezés a rómaiaktól ered, akik a csatában mindig színesre festett arccal látták ezen törzs tagjait. [4, 305.old.]

Cikkem aktualitását abban látom, hogy mind a mai napig nem szentelnek kellő figyelmet azokra a többnyire ártatlan emberekre, főképpen nőkre, akik ennek a sötét korszaknak az áldozataivá váltak, elvégre maga az általam vizsgált korszak is a történelem fehér foltjaként van számon tartva a történelem kutatás területén, hiszen egyetlen perirat szövege se teljesen megbízható. Ugyanakkor a történészek nem tanulmányozzák a periratokat, amelyek szövegéből kitűnhetne, a sok álvád mellett, hogy milyen ősi kultuszok maradványai, mégis hogyan éltek tovább a korabeli emberek mindennapjaiban. Módszertanilag azért választottam a kultúranropológiai elemzést, mert a jelen esetben ezzel tudunk a legprecízebb munkát végezni és a legjelentősebb eredményt elérni. Mivel a nyugat-európai boszorkányperek elemzésével kapcsolatban nem találtam hasonló

kutatási módszerrel megírt munkákat, így szakmai „újításként” elsőként próbálom meg görcső alatt vizsgálni a periratokat a módszer segítségével.

Mint a bibliai történetben, a Paradicsomba az első nő, Éva hozta el a balsorsot, úgy Skóciában pedig egy bizonyos Agnes Sampson volt az a személy, akinek az esetét követően Nagy Britannia szerte futótűzként terjedtek el a boszorkányoktól, mágiától való félelmek. Sajnos a riadalom az angol társadalom legfelsőbb szintjéig is eljutott, mit több, I. (Stuart) Jakab angol királyt (VI. Jakab néven Skócia királya is) szinte az örületbe kergette, a modern tudósok az uralkodó növekvő elmezavarát a boszorkányoktól való retteget számlájára írják, és mindezt, csupán egy nő nevéhez köthette a brit társadalom, Agnes Sampson.

Joggal merülhet fel a kérdés, vajon kik voltak a boszorkányok? Ki volt Agnes Sampson és vajon tényleg csak az első skót ártatlan áldozata a sok évszázados európai nőgyűlöleti hullámnak? Cikkemben Agnes Sampson periratának kultúranropológiai elemzésén keresztül fogom bemutatni, hogy milyen hatással voltak a kelta kultúra misztikus maradványai az Újkori Nagy Britannia azon belül is Skócia boszorkányként billogozott nőinek életére.

Először is mi vagy pontosabban ki a boszorkány? A kérdésre válaszolva a boszorkány a néphiedelem szerint olyan nő – később már férfi is –, aki természetfeletti, démoni képességekkel rendelkezik, rosszat, betegséget, halált hoz és a boszorkányság tudományát gyakorolja. Megemlítendő, hogy a hasonló feltételezett képességekkel rendelkező férfiakat boszorkánymesternek nevezték. A kereszténység elterjedését követően, a népi hiedelemben az ősi földistennő erejével „megáldott” jóságos és tiszteletre méltó varázslónők helyét a boszorkányok vették át, akiket a gonosz és a Sátán szolgálojának tartottak már, akivel ezek a nők (és férfiak) az emberiség megromlására fertelmes paktumot kötöttek. Az Európában futótűzként terjedő babona a retteget végett a XVI. századra tömeges boszorkányüldözésé

fajult és a máglyákon ezrével égtek el a "Sátán szeretői"-nek tartott, legtöbb esetben ártatlan nők.

A boszorkányoknak a középkorban általában két fajtáját különböztették meg, amelyeket a latin nyelv két eltérő szavával jelöltek:

- a striga „seprűs boszorkány” – ő a kereszténység felvétele előtti idők bűbájosa, varázslónője, aki a hiedelem szerint különböző állatok alakját tudta felvenni;
- a malefica (nőnem), ritkábban maleficus (hímnem) – jelentése „rontó”, „ártó”, ez a tulajdonképpeni női boszorkány, illetve férfi boszorkánymester. [5, 128–129. old.]

A tudomány mai állása szerint a boszorkányhit a régi pogány vallások maradványa. Ezzel az állítással könnyen egyet is lehet érteni, mivel az ősi hiedelmek az egész középkoron átívelve, egészen az újkorig elevenen éltek a korabeli társadalom tudatában. Például így maradt köztudatban maga a boszorkányszombatnak nevezett ünnepség is, ami az ősi papnők rítusából maradt fenn a középkorban, természetesen a keresztény üldöztetések miatt, teljesen új köpenybe burkolták, ezt az ősi rítust, így új kontextusba kerülése után, már úgy emlegették mint egy titkos eretnek vallás híveinek összejövetelét, ahol ősi szokások szerint ünnepet ültek, átlépve a keresztény vallás tilalmait, elsősorban szexuális téren, és magával a pokol urával bujálkodtak, kivéve mikor éppenséggel az emberiség megrontását már érkeztek kitárgyalni. Természetesen ez manapság már humorosan hangzik, akkoriban nem az volt. A kereszténység felvétele után is maradtak olyan asszonyok akik még üzték régi hagyományait és szokásaikat, immáron mellőzve az ember áldozatok bemutatását, ésszerű okokból, ugyanakkor a rítus megmaradt, ahogy az ősi istenek tisztelete is, az ilyen gyűléseken, összejöveteleken.

Az egyház, magától érthető okokból, mindig harcolt a régi vallások ellen, de csak a XV. század végén érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy radikálisabb lépésre elszánva magát nagyszabású üldözésbe kezdjen.

Kétségtelen, hogy a boszorkányhit az ősi vallások elemeit őrizte meg, s hogy ez a valóban elevenen élt a nép körében. Lehetséges az is, hogy néhol titokban még megüzték az ősi vallási ünnepeket. De miért üldözte ezt az egyház éppen

a XIV. század végétől? A pogány vallások ekkor már nem jelenthettek komoly veszélyt a kereszténységre, s azt sem állíthatjuk, hogy ekkoriban különösen erősnek érezte volna magát az egyház. Miért indított volna éppen ekkor, a reformáció idején irtó-hadjáratot egy olyan ellenség ellen, amely nemcsak, hogy nem létezik, de amellyel több száz év óta igen lanyhán foglalkozott?

Egyes tudósok azon a véleményen vannak, hogy a XIV. század végétől hatalmas arányban fellobbanó boszorkányhit voltaképpen az egyház propagandájának és hideg, számító tevékenységének az eredménye; a papság ezzel a nép tudatlanságára alapozott módszerrel akarta megvédeni az egyház hatalmát és befolyását, s ezen keresztül a feudalizmust.

Az eretnekség és az ősi vallások gyakorlói ugyanis meggyengítették az egyház befolyását és magát a feudalizmust is, még ha csak minimálisan is, ekkor döbbsent rá az egyház, hogy valamit tenni kéne a keresztény hit megerősítése érdekében. Tett is, ez volt a boszorkányüldözés. Egy ezzel kapcsolatos középkori törvény ugyanis kimondta, ha valaki megvádol egy boszorkányt, akiről bebizonyosodik a vád,

ami valljuk be többnyire bebizonyosodott a kínzásoknak köszönhetően, az megkapja a boszorka vagyonának egy részét, olykor a felét, míg az egyház a másik részét kapja meg. Így két legyet üthettek egy csapásra, nem csak megszilárdították az egyházat, de még anyagilag is jobb helyzetbe kerültek, sőt saját ellenségeiket, illetve néha az uralkodó politikai ellenségeit is könnyen elintézhették ezzel a módszerrel, amiért persze bőséges honoráriumban részesülhettek. Hozzátehető még az is, hogy a társadalomban ezáltal „tisztogatást” is végeztek, ugyanis nem a gazdagabbak voltak főképpen az áldozatok, hanem a szegények, akiket az egyháznak támogatni kellett volna, és akiktől így megszabadulhattak. Ugyanakkor nem csak tudományos, de orvosi konkurenciától is megszabadultak ezáltal, teljesen uralom alatt tartva ezzel a korabeli társadalmat, akik félelmükben elfordultak régi hagyományaitól.

Valóban igaz, hogy a pápai bullák, a hittudósok írásai, a papok prédikációi s az inkvizíció boszorkányüldözése terjesztette, fokozta a nép babonás hitét, igaz, hogy az egyház erőszakkal elfojtotta azokat a józan hangokat, amelyek a babona ellen felléptek. Az is kétségtelen, hogy a boszorkányhit járványszerű fellángolása növelte a papság befolyását, s a boszorkányüldözés félelmetes fégyvert jelentett az egyház és az egész feudális uralkodó osztály számára a fennálló rend védelmére. De azt nem állíthatjuk, hogy az egyház hívta életre ezt a jelenséget, még kevésbé lehet szó ravaszul gigondolt, tervszerű spekulációról.

A boszorkányhit gyökere az ember kiszolgáltatottsága a számára érthetetlen természeti és társadalmi erőknél. A csapásokat és a szerencsétlenségeket, a szegénységet, az elnyomást, a háborút, a betegséget nem tudja mással magyarázni, mint gonosz természetfeletti erők működésével. A XIV-XVII. században erősödő boszorkányhit és a meginduló boszorkányüldözés alapvető oka a hirtelen végbemenő óriási változásokban, a feudalizmus bomlásával, a kapitalizmus kialakulásával összefüggő bajokban, szenvedésekben keresendő. Komoly szerepet játszott a boszorkányüldözés megindításában, de a boszorkányhit terjesztésében is VIII. Ince 1484-ben kiadott bullája (Summis desiderantes). „Nagy szomorúsággal vettük hírt hogy Dél-Németország egyes részeiben, továbbá a mainzi, a trieri, a kölni érsekségekben sok, mindkét nembeli személy elfeledkezve saját üdvéről és elfordulva a katolikus hittől, gonoszságokat művel az ördögökkel, akik velük mint incubusok és succubusok keverednek; varázslásaikkal, énekeikkel és más szörnyű babonás cselekedeteikkel, bűnnel és gonosztettel elpusztítják, megrontják az asszonyok szülőiteit, az állatok kicsinyeit, a föld termését, a szőlőt, gyümölcsöt, a férfiak, nők, állatok mindenféle fajtáját, továbbá a szőlőhegyeket, gyümölcskerteket, mezőket, réteket, s az emberek és asszonyokat, valamint a barmok minden fajtáját kegyetlen belső és külső fájdalmakkal és bajokkal gyötrik és kínozzák, a férfiakat megakadályozzák a nemzésben, az asszonyokat a szülésben, a férfiakat és nőket abban, hogy eleget tegyenek házassági kötelességüknek; ezenkívül eszüközgő szájjal megtagadják a hitet, amelyet a szent kereszttségben felvettek, az emberiség ellenségének biztatására nem rettegnek számtalan más könnyelműséget, bűnt és gonosztettet elkövetni, veszélybe sodorják lelküket, megsértik Isten felségét, felháborodást keltenek igen sok emberben, s ártalmas példát nyújtanak.” [2. 533-6 old.]

Miután sikerült tisztáznunk az alapfogalmakat, térjünk rá Agnes Sampson személyének ismertetésére. Ki is volt ez

a nő és hogyan érdemelte ki ítéletét emellett Jakab király szinte mániákussá vált félelmét s később miért égették el, elsőként agy Britanniában?

Agnes Sampson volt korának leghíresebb boszorkánya Skóciában, ugyanakkor története inkább tragikusnak, mintsem dicsőségesnek mondható.

Agnes Sampson, avagy "Wise Wife of Keith", „Keith bölcs felesége” a XVI századi North Berwickben élte életét, mint híres jövendőmondó, gyógyító, gyógyfüves és bába. Őt tartják a „North Berwicki perek” első kivégzett áldozatának, sőt, I Jakab, angol király mániákus boszorkányfélelmének kiváltó okaként is.

Az egész történet október 31-én vette kezdetét, amikor is VI. Jakab Skót király, ill. későbbi I. Jakab Angol uralkodó Oslóbol tartott hazafelé Dán feleségével Annával. A hajójuk hatalmas viharba keveredett, és csak nagyon kevesen múltak, hogy életüket nem veszítették. Az uralkodóban még frissen élt a Dániai viharboszorkányok híre, amiről még felesége számolt be neki, így amint hazatért első dolga volt, saját boszorkányüldözést tartani. Ennek az áldozata lett Agnes Sampson is. Állítólag Matthew Hopkins, aki a nő ügyével lett megbízva a király által, több boszorkányt küldött vesztőhelyre, mint elődei összesen az évszázadok alatt. A férfi kegyetlen volt, és nem ismert könyörületet senki iránt, így amikor Gillis Dunkent faggatták a nő a fájdalomtól eltompultan megnevezett pár társát is, köztük volt Agnes. A nőt azonnal perbe fogták boszorkányság vádjával, és már csak a királyt várták, hogy személyesen faggassa ki a nőt, akit addigra már szinte félhalottra kínoztak. A nő ellen felsorakoztatott vádak közül kiemelendő az ördöggel kötött paktum, a boszorkányszombati alkalmak látogatása, méregkeverés, boszorkányság általi betegség felismerés és gyógyítás, gyilkosság, Isten teljes megtagadása, Jézus tanainak kigúnyolása és maga a király ellen elkövetett merénylet, melyben a vihart manipulálta társaival, hogy ő és a felesége életüket vesszék az úton. A nő tagadása semmit sem ért, és a két végleges bizonyíték és a tömérdek tortúra után a nő már vallott. Két bizonyíték volt ellene, lágyékán lévő „démon jel” vagyis valószínűleg egy anyajegy, azon kívül, mikor a király kezdte el faggatni a fülébe súgta azokat a szavakat, amiket a király a vihar kitörte előtt suttogott, felesége fülébe. Ez volt az utolsó csepp a pohárban így 1591. január 28.-án máglyán elégették boszorkányság vádjával, rajta kívül még hetven embert tartóztattak le, de ennek a fele szerencsésen csak börtönbüntetést kapott és nem kivégzést. [8, 464 old.]

A periratból szeretném kiemelni a jelentőségeltjesebb vádak, ami alapján az elemzés elvégezhető:

1. Agnes értett a gyógynövényekhez, gyakran megfordult az erdőben különféle füvekért, amelyek lenyeséséhez a falubeliek beszámolója szerint egy félkör alakú kést használt, amelyet állandóan az övében viselt.

2. Vihar keltése manipulációja, állítólag ezáltal akart merényletet elkövetni az újdonsült királynő ellen.

Vallomása alapján joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogy vajon mennyi valóság tartalma lehetett egy

kínzás révén „beszerzett” vallomásnak? Felmerül az is, hogy ha valóban természetfeletinek gondolták az eseményeket, azok milyen típusú miszticizmusból eredeztethetőek?

Skócia lakossága a piktek, gaelek (kelta törzs) és a germán törzsek keveredéséből jött létre. A szakértők alátámasztják, hogy mind a három mítoszvilág, illetve azok keveredése is megfigyelhető volt az országban, ugyanakkor mindvégig a kelta miszticizmus – a természeti istenekben való hit – dominált. [4, 305. old.] Számos erre utaló nyomot fedezhetünk fel a legtöbb boszorkányperiratban.

A félhold alakú kés, vagy sarló ('boline') szintén kelta eredeztetésű, ugyanis a druidák ezzel az eszközzel szereztek meg a nekik kellő gyógyfüveket, s áldozatbemutathoz is alkalmazták. Plinius, római történész, feljegyeztet egy druida rituálét, melyben a fagyöngyöt a tölgyfáról a fehér ruhájú druida egy arany sarlóval vágta le. A fagyöngyöt egy fonott kosárral fogták fel, s nem engedték, hogy a földet érje. Nem lehetünk biztosak (ahogy Plinius tette), hogy minden druida rituáléban benne volt a fagyöngy, a sarló és a fehér ruha használata, de az arany is túl puha fém, hogy vágóeszközként funkcionáljon. A modern druidizmusban a sarlót általánosan használjuk, hogy összegyűjtsünk bizonyos növényeket az év egy-egy fontosabb idején. A vágás a rítusokban nem arról szól, hogy valamit levágsz, hanem a felszabadításról, elengedésről, s az energia kiszabadításáról. A sarló formája ugyancsak emlékeztet a Hold sarlójára is [9, 442. old]. Ezekből az eszközökből a mai napig sokat találnak Skócia területén.

Másodsorban, a nő perét abból a szempontból is érdemes vizsgálni, hogy vihart volt képes okozni. Természetesen ma már tudjuk, hogy ez merőben lehetetlen, ugyanakkor a kelta ősvallásban létezett egy Muireartach nevű harcistennő akinek a nevének jelentése "keleti tenger", megtestesítette a viharral teli tengereket Írország és Skócia között. A modern időkben a barátságtalan skót tengeri tündérek egész faja kezdte viselni a nevét. Egyszemű boszorka külsővel írták le, fekete és kék arccal és sovány testtel. Főképpen arról volt híres, hogy néha látni lehetett a csatamezők felett repülni. Papnőiről azt tartották, hogy szintén képesek voltak vihart gerjeszteni [6]. Alapvetően az ő papnőiből „alakultak” fogalmi értelemben természetesen, a viharboszorkányok.

Következtetésként tehát, elmondható, hogy kutatásom sikerrel járt, választ találtam a feltett kérdésekre, ugyanis egyértelműen megtaláltam a kelta hiedelemvilágra és miszticizmusra utaló jeleket a perirat szövegében, még ha sokat torzítottak is a szövegen a keresztény álvadák, ennek ellenére, részletesen elemezve be tudtam mutatni azokat. Ebből is látszik, hogy azok a nők, akiket hajdanán Nagy Britannia területén boszorkánysággal vádoltak, nem voltak mások, mint egy letűnt kor vallását gyakorló átlagos aszszonyok, akiket kegyetlen kínzások során kényszerítettek vallomásra, s ezen nők szenvedésük enyhítése érdekében képesek voltak bármit vallani, összemosva saját hagyományait a kereszténység boszorkányi hagyományával.

IRODALOM

1. Marianne Hester. Lewd women and wicked witches: a study of the dynamics of male domination. – London: Routledge, 1992. – 256 old.
2. Summers Montague. The Geography of Witchcraft. – London. Kegan Paul and Co., Ltd. M. 1927. – 533-6 old.
3. Proinsias Mac Cana. Kelta mitológia. – Budapest: Corvina, 1993 –143 old.
4. John T. Koch. Celtic culture: a historical encyclopedia, (I.vol.) – Santa Barbara: ABC-Clio Inc., 2006. – 390 old.
5. Ráth-Végh István. A Sátán és cimborái. – Ördögidézés,

- feketemágia, boszorkányhit. – Budapest: Pannon Kiadó, 1991. – 195 old.
6. Kelta istenek, istennők. Elektronikus forrás// Internetes elérés: <http://www.annwn.hu/panteon/kelta-panteon/kelta-istenok-istenek>
7. Malleus Maleficarum (Boszorkánypöröly). Elektronikus forrás// Internetes elérés: <http://www.malleusmaleficarum.org/>
8. Calendar State Papers Scotland, vol. 10 [Confession of Agnes Sampson] "Certane notes of Agnes Sampson her confession, 27 Januarii 1590; quhairupon sche was convict be ane assise and brint in Edinburgh 28 day for ane witch."". A note of her execution has a date of 16 January 1591. In Scotland in this period the Julian calendar was in effect and the year began 25 March. This article uses the Julian calendar (as does this source) but always treats 1 January as the beginning of the year. Wallace Notestein. – Edinburgh, 1936 – 464 old.
9. A history of witchcraft in England from 1558 to 1718. – New York: Russell & Russell, 1965. – 442 old.

Cultural anthropological analysis of the trial of Agnes Sampson, the first woman to be executed in Scotland on charges of witchcraft

K. Gorzó

„What else is a woman but a foe to friendship! They are evil, lecherous, vain, and lustful. All witchcraft comes from carnal lust, which is, in women, insatiable." [7]

Abstract. This paper is a cultural anthropology study of the court documents from the trial of Agnes Sampson from the Scotland, the first officially recorded witch conviction and execution in Scotland. Upon such examination of the court documents evident cultural remnants were found of the ancient druidistic pagan religion of the Bryton tribes who originated from the Celts. The analysis yields the statement that the demise of Agnes Sampson in 1591 was due to the practices of these druid traditions. The relevance of this research is in aiding current rehabilitation trials of women, convicted, executed, and/or accused of witchcraft. The cultural anthropology methods become helpful to understand which ancient belief remnants are apparent in a certain era, and in determining which ones cause such prosecution against its followers. Agnes Sampson was obviously continuing the druid traditions, nothing points this out better than the actual charges against her.

Keywords: *cultural anthropology, trial, witch, Agnes Sampson, Bryton, Celts, druid, traditions.*

LEGAL SCIENCES

Actual problems of the non-pecuniary damages' assessment by the European Court of Human Rights

V. D. Sherstiuk

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
Corresponding author. E-mail: Sherstiukvladyslav@gmail.com

Paper received 16.08.21; Accepted for publication 08.09.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-06>

Abstract. The article is devoted to the awarding of non-pecuniary damages in the European Court of Human Rights (ECHR) practice. The problem of research arises from the lack of criteria that the Court uses for calculating non-pecuniary damages which leads to unfair compensation for the injured party. The article examines ECHR cases and investigates how the Court has substantiated the precondition for a claim for compensation of non-pecuniary damage of a person. The grounds and circumstances which influence the amount of non-pecuniary damages are analyzed. The research proposes to define and introduce a list of criteria based on individual features of a person in recommendations on which ECHR should pay attention in non-pecuniary damages assessment to provide fair compensation to the victim which can help to create transparent mechanism for assessment in its practice.

Keywords: *non-pecuniary damage (NPD), human rights, the European Court of Human Rights (ECHR), criteria for damage assessment, compensation, just satisfaction.*

Introduction. At the present stage of development of the world community the problem of human rights and its violation is one of the most actual. Several international legal acts have been adopted, which determine a person the highest value of society, and the proper protection of his rights and freedoms is the main duty of a democratic state.

The modern legal paradigm notices "the rise of non-pecuniary damage in European law" [1]. In the core of the concept of the NPD that are typically things like pain and suffering, loss of quality of life, emotional distress as a result of moral or physical suffering or other negative phenomena caused to the person by the unlawful acts or omissions of others.

It is the securing of the obligation of the human rights and freedoms that guarantees the rights of the person, in case of violation of the latter, to go to court in order to protect and restore them, as well as to compensate for the harm caused by such violation. The formation and development of the institution of compensation for moral harm depends both on the socio-political situation in the country, and on the cultural and spiritual development of society. This process, due to its dynamism, requires constant attention of the legislator and timely improvements, in view of changes in the moral and spiritual values of individuals and society.

The European Convention on Human Rights (ECHR) empowers the European Court of Human Rights to "allow just satisfaction" for the "injured party", in addition to simply finding and ascertaining human rights violations, Art. 41 [2, Art. 41] rewards, especially those related to moral harm, are often criticized for their inconsistency, subjectivity, lack of reasoning and the resulting unpredictability.

The term "satisfaction" - a form of compensation for damage caused to the injured party as a result of the offense, is most often used in the work of the ECHR in the process of considering cases of compensation for damage committed by the state with internationally wrongful acts. If the Court declares that there has been a violation by the

state of the Convention or its Protocols, and the domestic law of the state allows only partial compensation, the Court shall, if necessary, award just satisfaction to the injured party. Art. 41 reads as follows: "If the Court finds that there has been a violation of the Convention or the Protocols thereto, and if the internal law of the High Contracting Party concerned allows only partial reparation to be made, the Court shall, if necessary, afford just satisfaction to the injured party" [2, Art. 41]

The text of Art. 41 itself seems to use "satisfaction" interchangeably with "reparation": by prescribing that the Court may only award "just satisfaction" "if the internal law of the High Contracting Party concerned allows only partial reparation to be made". Also, during the drafting process, the terms "satisfaction", "reparation", and "compensation" have all been employed seemingly without distinction. The Court's Practice Directions use the terms "financial compensation", "monetary award" or "award in respect of pecuniary/non-pecuniary damage" to circumscribe and paraphrase the Convention's term "just satisfaction" [3].

Recent research and publications. Whereas the concept of moral harm and the criteria for its determination were examined in the wide range of theoretical studies [4-6, 11, 14] the question remains unanswered - how does the European Court of Human Rights come to a certain amount of moral harm in each case? What factors play a role in measuring the amount of moral harm when its satisfaction? Despite the active coverage of the ECHR's practice of awarding just satisfaction, there is still a lack of analytical research aimed at identifying the Court's systemic view of the proper structure and basic principles of the functioning of the NPD mechanism. These include assessing the legal nature of this civil liability measure, determining the subjective composition of persons authorized to use it, specific manifestations of probable non-pecuniary losses, establishing appropriate approaches to the exercise of evidence, ensuring legal certainty in matters of awarding appropriate compensation.

The objectives of the research are to analyze criteria

which ECHR uses in assessment of NPd, systemize them and then find and propose criteria which will help court to provide fair compensation to the victim. Also, to propose grounds and conditions for assessment of NPd based on individual features of a person.

Methodology and research material. The methods which have been used are: 1/ case studying for reviewing the ECHR practice related to the NPd assessment. 2/ Comparative legal analysis method for reviewing how NPd institution was developing in different countries and analyzing criteria which ECHR uses for calculating the amount and awarding of non-pecuniary damages. 3/ Prediction method for analyzing how alternative mechanisms of calculating of NPd will influence the theory and the practice of ECHR.

Discussion. The ECHR, when making a decision on the amount of fair satisfaction, proceeds from the main circumstances of the case, and also has the right to independently establish this satisfaction. Satisfaction is expressed in the fact that the violating state provides satisfaction to the victim. At the same time, satisfaction can be expressed not only in monetary compensation, but also in the form of regret, reassuring the injured party of the inadmissibility of the like, apology, punishment of the guilty, special honors to the affected state, other forms of moral satisfaction of the injured party.

According to the Court, the "guiding principle is equity, which above all involves flexibility and an objective consideration of what is just, fair, and reasonable in all the circumstances of the case, including not only the position of the applicant but the overall context in which the breach occurred [7]. Its non-pecuniary awards serve to give recognition to the fact that moral damage occurred as a result of a breach of a fundamental human right and reflect in the broadest of terms the severity of the damage. According to the Court, the award in respect of NPd "involves flexibility and an objective consideration of what is just, fair and reasonable in all the circumstances of the case" [7].

The Court's Practice Directions put it as follows: "Furthermore, the Court will only award such satisfaction as is considered to be 'just' (équitable in the French text) in the circumstances. Consequently, regard will be had to the particular features of each case. The Court may decide that for some heads of alleged prejudice the finding of violation constitutes in itself sufficient just satisfaction, without there being any call to afford financial compensation. It may also find reasons of equity to award less than the value of the actual damage sustained or the costs and expenses actually incurred, or even not to make any award at all. If the existence of such damage is established, and if the Court considers that a monetary award is necessary, it will make an assessment on an equitable basis, having regard to the standards which emerge from its case-law [8].

How does the Court apply its principle of equity? The main point is the amount claimed by the applicant, which, however, is not binding for the Court. The court does not usually exceed the applicant's claim. Conversely, the Court often disputes the claim. For example, in the case of Konstantin Markin v. Russia, the applicant claimed EUR 400,000 in respect of NPd and the Court awarded EUR 3,000 [9]. In addition, the Court may consider domestic

practice in respect of NPd. "Punitive damages" are not part of the just satisfaction award under Art. 41 [2].¹ Lastly, the Court's assessment of what is "just" in a particular case is inconclusive, as the Court has repeatedly held.

As noted above, the main consideration of equality is that the amount awarded should reflect "in the broadest possible terms the gravity of the loss" [10]. How does the Court determine the severity of the damage? The case law has two broad components: the seriousness of the infringement applicant- and overall context-related factors.

The main and key element in the calculation of compensation for NPds is the seriousness of the violation. According to the literature, the seriousness of the violation depends on its intensity, on the (especially) serious consequences of the violation and on its duration [11, p. 18]. The intensity of the breach is related to the importance of the breached protected legitimate interest. Not all legal interests protected by the Convention are of equal importance. For example, a violation of a protected legal interest in "procedural justice" is, at least prima facie, less intense than a violation of a protected legal interest of "life, physical and mental integrity" [11, p. 18]. Differences in the level of intensity can be explained by the implicit hierarchy of Convention rights, that is, the ordering of rights according to their relative importance. The Convention itself does not explicitly establish such a hierarchy. However, the order of rights in the Convention, beginning with the right to life (Article 2) and the prohibition of torture (Article 3), can prove their importance. In fact, the Court itself referred to both Art. 2 and Art. 3 as "the most fundamental provisions of the Convention and as" the consolidation of one of the core values of the democratic societies that make up the Council of Europe. Any violation of these rights is likely to be regarded as "serious". Of course, the limits of this argument should be noted: It can hardly be argued that the prohibition of discrimination (Art. 14), although mentioned last in the section on rights and freedoms, is the least important of the Convention's rights. In addition, the fact that some rights have been violated even during emergencies in the country (Article 15) or allow no exceptions such as the prohibition of torture (Article 3) and the prohibition of slavery or servitude. (Art.4 (1)) indicates that the authors of the Convention considered them particularly important [12].

Second, the Court takes the "position of the applicant" into account when calculating the amount of just satisfaction for NPd. What does the Court mean by this? In its jurisprudence, it has e.g., relied on the following applicant-related factors: the age of the applicant, and the applicant's "important judicial status" (as an acting or retired judge). Furthermore, the Court takes "contributory negligence" by the applicant into account and may reduce the amount of NPd. Additionally, the moral conduct of the applicant matters. From a doctrinal point of view, it has been suggested that the moral conduct of the applicant should be taken into account by the Court for calculating the amount, but that it should not play a role when assessing whether or not the applicant is entitled to just satisfaction in the first place. The latter determination

1 Practice Directions (supra note 8), para. 9 ("The Court has ..., until now, considered it inappropriate to accept claims for damages with labels such as 'punitive', 'aggravated' or 'exemplary'").

should follow “objective” criteria (such as the seriousness of the violation), unrelated to the applicant’s conduct [11, p. 19].

Finally, the amount awarded in respect of NPd depends, according to the statements of the Court, on “the overall context in which the breach occurred”, i.e., the “local economic circumstances”. The local economic circumstances can be captured by the respondent state. Respondent states have different price levels, which the award in respect of NPd accounts for [11, p. 20].

The main principle, which the ECHR has consistently affirmed in its decisions, is that any interference in non-property rights must meet the criterion of proportionality; the intervention must adhere to the criteria of a fair balance between the interests of society and the requirements of the protection of fundamental human rights. On this principle, most of the European Court of Justice also addresses a variety of problems related to NPd. Thus, it can be concluded that the application of the rules on compensation for NPd is associated with the use of many valuation concepts, which are outlined by law with a high degree of relativity, and the decisive role in their proper understanding and application is assigned to the court.

The amount of compensation for NPd must depend on the personal characteristics of the victim. The legislation does not specify what exactly the individual characteristics of the victim may affect the amount of money claimed in order to compensate for NPd. In practice, quite often the victim refers to increased emotionality or to the peculiarities of his psyche. Given the theory of law and current practice, among the psychological features can be distinguished such as: the degree of emotionality of the victim, the level of psychological vulnerability of the victim, the level of self-esteem of the victim, individual features of the victim, the level of development of intelligence, etc. Among the physiological characteristics of the victim, affecting the degree of moral suffering of a person, are the degree of physical development, gender, age, pain threshold, i.e. the ability to endure physical pain, etc.

For example, if a person is physically injured, which disfigures his face, then the young woman will experience more in this situation than the man retired.

V. P. Paliyuk points out that in determining the amount of monetary equivalent of moral suffering of a person, it is necessary to consider all the factors that occur in each individual case and affect the formation of the true amount of moral harm caused [13]. Thus, it distinguishes between general and private criteria.

The general criteria that apply to all categories of cases and without which it is impossible to establish the degree of moral harm and its size, according to the approach of V.P. Paliuk, include:

1. The essence of the claim (one of the main indicators, since only the victim, like no other, can estimate the amount of moral, physical suffering, depth of experience, loss of non-material nature). On this basis, the victim indicates the amount to be recovered, but it is conditional, the final amount is determined by the court.

2. The nature of the act of the person causing the harm and the degree of the defendant's guilt is the attitude of the person causing the harm to their unlawful acts and their consequences. A person should be aware of both the unlawful nature of their behavior and the possibility of

harmful consequences. At the same time, VP Paliyuk emphasizes that the fault in civil law serves only as a basis for damages, but neither the form of the fault nor its gravity (degree), as a general rule, affect the amount of responsibility and qualification of the offense.

3. Depth of moral and physical suffering: slight mental or physical pain; significantly; severe and devastating pain for both the mental and physical state of the victim.

4. The nature and degree of moral and physical suffering (mild, moderate, severe).

5. Duration of non-property loss (short-term, long-term, life).

6. Significance of losses (recoverable or irreparable) [15, p. 146].

In conclusion, let us consider the question of another circumstance, which at first glance may seem always worthy of consideration in determining the amount of non-pecuniary damage, the property situation of the victim. As already noted, this circumstance should be taken into account when assessing the nature and extent of suffering suffered by the victim, in a special case - in violation of his property rights. And how is the case in other cases? In principle, in terms of the compensatory function of NPd, i. its purpose for the maximum smoothing of the suffering suffered by the victim, the financial position of the victim, undoubtedly, is very serious.

For example, suppose two victims suffer the same suffering associated with the same violation of personal non-property rights (for example, each is slightly harmed by health). However, the annual income of one of the victims exceeds the annual income of the other by 10 thousand times (quite likely the situation with the current ratio of income levels of different sections of the population).

When using the method, we propose, the amount of compensation for alleged NPd will be 24 000 EUR. If the annual income of one of the victims is 72 000 EUR, and the other, respectively, 720 000 EUR. The compensation, to the first victim, will obviously bring substantial positive emotions in connection with a significant improvement in his financial position (his annual income will thus increase by more than 30%), and for the second the amount of compensation in terms of increasing his financial capacity will be simply imperceptible and will not cause any significant positive emotions.

Of course, in this case, too, the victim may have positive emotions in connection with the sense of satisfaction from the very fact of the assignment of property liability to the offender, which corresponds to the penalty function of compensation for moral harm. But it is nevertheless obvious that, depending on the property situation of the victim, a situation is possible when, in the payment of compensation, moral harm will remain virtually uncompensated. Does this mean that the financial position of the victim should be taken into account when determining the amount of compensation, increasing the amount of compensation according to the level of the victim's well-being? It seems that this question should be answered in the negative form.

In view of the above, let us try to detail the system of criteria for the amount of liability for moral harm built on the above conceptual bases.

First, in the most generalized form, the criteria for the amount of compensation for moral harm should be under-

stood as the totality of legal and moral prescriptions, characteristics of certain persons, their legal status and behavior, the circumstances of the case and other phenomena of objective reality which, or substantially, reflect the degree of violation the actions of the imperatives of justice, reasonableness and integrity, or exhibit the ability to determine the extent of compensation and property protection of the victim, necessary and sufficient to restore conviction those parties to the broken legal relationship, as well as all other subjects of civil law in the key role of the mentioned moral and legal principles in the organization of life of society.

Secondly, among the criteria for the amount of proper compensation for the moral harm caused to him, it is advisable to identify groups of factors characterizing the degree of violation of the basic moral values of society, the object of unlawful encroachment, the behavior of the offender, as a cause of moral harm, and behavior contributed to the occurrence of the damage or the increase of its size, forms of realization of the personal non-pecuniary losses caused by the victim (the result of the offense), and in addition, objects independent of the behavior of the parties any circumstances that affected the individual manifestation and the amount of damage inflicted moral or other reasons should be considered immediately for reasons of fairness.

Third, the duration of the violation of the victim's personal non-property rights and interests (the time before the termination of the offense, the consequences of which are of a lasting or prolonged nature - usually in the case of NPd as a result of violation of the public-legal rights of the person), should be considered as a significant factor the condition of the injured person and necessitates an increase in the amount of liability for the NPd caused to him. At the same time, a temporal factor cannot usually be considered as a criterion for reducing the amount of non-pecuniary damage, since compensation is awarded for the suffering experienced over a certain period of time, rather than only those that take place (continue, subsequently arise) at the time of the court case.

Fourth, fairness is both a crucial and integral criterion for determining the proper amount of compensation for non-pecuniary loss sustained by the victim. This feature, among other things, itself provides for a full consideration of considerations of reasonableness and integrity.

Fifth, the legislator and the court practice should take into account the natural differences between individuals and legal entities. Accordingly, the special criteria for determining the amount of compensation for NPd caused to a legal entity should be considered: the sphere of activity and the public-legal status of the offender; the duration of the forced state of uncertainty regarding the continuation of the manifestation of the negative (not only property, but also property) consequences of the committed offense; the nature of the impact of the offense committed on: the stability of the further activity of the injured legal entity; the physical and mental state of the individuals

who make up the human substrate of the respective organization (first of all, those who are members of the will of the victim legal entity in civil legal relations or on which the successful functioning of this organization significantly depends). In the context of finding ways to address the fair magnitude of non-pecuniary damage, some scholars and practitioners demonstrate a desire to assert a clearly psychological interpretation of the non-pecuniary loss of a person, and to increasingly involve psychology professionals to provide expert judgment and explanations of various aspects of the moral. and its compensation.

Conclusions and recommendations. There is no stability in awarding mechanisms of non-pecuniary damages by ECHR. Circumstances and grounds that directly affect the determination of the amount of non-pecuniary damage are not clearly defined which leads to the unfair compensation to victim.

The essential point for determining the amount of NPd is the establishment of criteria by which it is possible to find the desired amount of the harm caused, but the legislator does not establish any rules for applying the criteria for determining the amount of non-pecuniary damage and submits the matter to the discretion of the court.

The amount of damage awarded is usually unpredictable and there are no fixed criteria of calculating the right amount of it in each case. In assessing the specific "psychological" consequences of human rights violations, ECHR judges are generally guided not by psychological techniques but by common sense, a reasonable prediction of causing some kind of non-pecuniary harm by certain illegal acts.

There is a need to create a general criterion in setting the fair amount of non-pecuniary damages and calculating the amount of compensation for moral harm, a set of legal and moral prescriptions should be adopted. They should take in the consideration the characteristics of persons, their legal status and behavior, the circumstances of the case and other phenomena of objective reality, which, or substantially reflect the degree of violation of the committed acts, the level of perception of the victim, it directly influences the amount of moral suffering which victim feels; the level of development of intelligence, because in some cases party doesn't even understand that something has happened and, therefore, feels nothing; the level of the intelligence development, as in some cases party doesn't even understand that something has happened and, therefore, feels nothing; the ability of an individual to endure physical pain; the level of psychological vulnerability of the victim .

The criteria for determining the amount of compensation for NPd can be attributed only to such factual circumstances of the violation of the subjective right of the individual, which are capable of significantly affecting the foreseeable manifestation of non-pecuniary damage caused by the victim and the degree of damage to the principles of justice, reasonableness and integrity as a special legal object protection.

REFERENCES

1. *The Recovery of Non-Pecuniary Loss in European Contract Law* (2015). In V. Palmer (Ed.) (The Common Core of European Private Law, pp. 21-92). Cambridge: Cambridge University Press.
2. European Convention on Human Rights. Accessed 12 March 2020. <https://www.coe.int/en/web/execution/article-41>.
3. European Court of Human Rights, Practice Directions: Just Satisfaction Claims (July 1, 2014). Accessed 13 March 2020. http://www.echr.coe.int/Documents/PD_satisfaction_claims_ENG.pdf , e.g. paras 2, 13, 24.

4. Burns H. Weston, 20 March 2014, Encyclopedia Britannica, human rights, <https://www.britannica.com/topic/human-rights> (retrieved 23 February 2020)
5. Atrashkevich V. N. Moral harm - what is it? Young scientist. No. 7. 2016. 187 p.
6. Koziol H. Basic questions of Tort law from a Germanic perspective. Wien: Jan Sramek Verlag, 2012;
7. "Varnava and others v. Turkey", Accessed 06 April 2020. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"fulltext":\["Varnava%20and%20others%20v.%20Turkey"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER"\],"CHAMBER"},"itemid":\["001-183638"\]}\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{)
8. Practice Directions (supra note 8), paras. 1 and 4. Accessed 08 April 2020. [https://books.google.com.ua/books?id=cIFuDwAAQBAJ&pg=PA107&lpg=PA107&dq=Practice+Directions+\(supra+note+8\),+paras.+1+and+4.&source=bl&ots=amx-5QdTDR&sig=ACfU3U3qLQEtzmZp_PKiISn4gvCMFtIVNA&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwi_1p7Ww-3oAhXCwqYKHdclCGAQ6AEwAHoECAkQLg#v=onepage&q=Practice%20Directions%20\(supra%20note%208\)%2C%20paras.%201%20and%204.&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=cIFuDwAAQBAJ&pg=PA107&lpg=PA107&dq=Practice+Directions+(supra+note+8),+paras.+1+and+4.&source=bl&ots=amx-5QdTDR&sig=ACfU3U3qLQEtzmZp_PKiISn4gvCMFtIVNA&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwi_1p7Ww-3oAhXCwqYKHdclCGAQ6AEwAHoECAkQLg#v=onepage&q=Practice%20Directions%20(supra%20note%208)%2C%20paras.%201%20and%204.&f=false)
9. "Konstantin Markin v. Russia", App. Accessed 07 April 2020. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"fulltext":\["Konstantin%20Markin%20v.%20Russia"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER"\],"CHAMBER"},"itemid":\["001-109868"\]}\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{)
10. "Al-Jedda v. UK", Accessed 10 April 2020. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"fulltext":\["Al-Jedda%20v.%20UK"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER"\],"CHAMBER"},"itemid":\["001-105612"\]}\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{)
11. Altwicker-Hamori, S. and Altwicker, T. and Peters, A., Measuring Violations of Human Rights: An Empirical Analysis of Awards in Respect of Non-Pecuniary Damage Under the ECtHR (July 16, 2015). HJIL, 76 (2016), 1-51. Available at <https://ssrn.com/abstract=2631404>
12. "Mocanu and others v. Romania", App. Accessed 12 April 2020. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"fulltext":\["Mocanu%20and%20others%20v.%20Romania"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER"\],"CHAMBER"},"itemid":\["001-176239"\]}\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{)
13. Paliyuk V.P. Reparation of moral (non-pecuniary) harm (K.: Law, 2000.) – 272 p.
14. Yurenko A.V. Compensation for non-pecuniary damage in foreign countries. (Kharkov 2006), 57 p.
15. Paliuk V.P. International judicial institutions and protection of human rights and fundamental freedoms. (Nikolaev: Atoll, 2006).

POLITICAL SCIENCE

Товариш Хазяїн, або Судомі – 17 Світова революція, «російські хлопчики» і Ленін як літературна маска

Е. В. Щербенко

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
Corresponding author. E-mail edsh@bigmir.net

Paper received 19.07.21; Accepted for publication 11.07.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-07>

Анотація. У статті аналізується роль марксизму як чинника творення радянського режиму. Показано, що він може розглядатися як носій інституційної пам'яті радянського модернізаційного проекту, що дозволяє інтерпретувати радянську спадщину в контексті українського демократичного транзиту.

Ключові слова: Демократичний транзит, марксизм, Нечасів, радянський режим, Ульянов-Ленін, утопія

Революція Гідності, давши новий імпульс «українському експерименту» (М. Михальченко), спричинила також важливі трансформації в сфері суспільно-гуманітарного знання, і то не лише теоретичному, а й методологічному плані. Звернемо увагу зокрема на свідчення важливості включеного спостереження у підготовленому вітчизняними релігієзнавцями збірнику праць «Майдан і Церква» [4], як і теоретичне висвітлення особливостей «формату» свідчень у прикінцевому коментарі до ґрунтовної збірки «Майдан. Свідчення» [5]. На фоні викликів «гібридної» доби, ми вбачаємо в цій відповіді експертної спільноти важливий симптом поєднання, за Максом Вебером, установок відповідальності актора як дослідника і громадянина, що за умов особливої ваги дискурсу як носія інституційної пам'яті (див. нашу роботу [7]), між іншим, відкриває шлях до переосмислення у перспективі українського демократичного транзиту досвіду радянської доби як одного з варіантів модернізації суспільства, виявлення своєрідного «республіканського субстрату», що постає важливим ресурсом для творення нової української ідентичності, орієнтованої на цінності проактивного громадянина.

Аналіз впливу утопії й утопічної свідомості на розвиток модерного суспільства, і разом його подолання, який розпочався ще в умовах радянського «самвидавчу», а далі набув респектабельності академічних форм, покликавши до життя також широкий потік перекладної літератури (згадаємо зокрема праці «Джерела тоталітаризму» Ганни Арендт, «Демократія і тоталітаризм» Раймона Арона, «ЛТІ. Мова Третього Райху» Віктора Клемперера, «Поневолений розум» Чеслава Мілоша, «Відкрите суспільство і його вороги» Карла-Раймунда Поппера, «Дорога до рабства» Фердинанда Гаска а з новіших «Чорну книгу комунізму»), з часом поступився мейнстрімом іншим темам, ймовірно, сприймаючись у цілому як «перегорнута сторінка». Повернення «московського Кремля» до, здавалося, зданих в утиль практик урядування, що нагадують *geopolitik* минулих століть, переростаючи зрештою у спробу реваншу й перегляду підсумків Холодної війни, показали передчасність оптимістичних прогнозів щодо інтеграції пострадянського простору у загальноцивілізаційний проект глобалізованого

«першого світу». Втім, час, що минув, не був згаслий для суспільствознавства: зокрема, велася робота з опанування даних відкритих архівів, не доступних за часів СРСР, які значно збагатили уявлення як про практики тоталітарного режиму, так і опір їм з боку громадянського суспільства (вказемо зокрема на продовжувану серію видань документальних збірок РОССПЕН, присвячених, між іншим, і українському «мікрокосму СРСР»). Поступово спільним знаменником суспільно-гуманітарного знання стає трактовка доби Холодної війни як у першу чергу травмованого суспільства, з вибудовуванням наративів на кшталт «Людяність у нелюдяний час» [3]. Водночас, суттєвою особливістю опанування цього недавнього минулого, у вимірі засвоєння його уроків посттравматичним суспільством, стало те, що Михайло Гаспаров охарактеризував формулою «одні живуть так, ніби нічого не відбулося, а інші зробили нагадування про це своєю професією». Таким чином досвід, який має відновити зв'язок часів і сприяти дієвому примиренню через відповідальну рефлексію, випадає з фокусу уваги громади, що створює ризик повернення до ніби пройденого. Відповідно, особливого значення для поглиблення аналізу уроків минулого набуває виділення чинника інституційної пам'яті як спільного знаменника модернізаційного сюжету в його демократичному і авторитарному варіантах (що виступив свого часу, між іншим, підґрунтям конвергенції режимів двох світових потуг).

У цій роботі ми звернемося до аналізу радянського експерименту, виділивши як ключовий аспект розгляду роль створеної більшовицьким вождем літературної маски, що вона відіграла у вимірі носія інституційної пам'яті режиму. Ми спробуємо показати, що емансипаційний потенціал марксизму, заломлюючись через «людський матеріал» доби (редуючись внаслідок згортання дискусій, усунення змагальності позицій в суді тощо), зберігає менше з тим евристичність для побудови когерентного наративу опису «закритого» суспільства, враховуючи досвід включеного спостереження самих акторів подібного суспільства; що відкриває перспективу інтеграції цієї частини історичної спадщини до загальної інституційної пам'яті українського транзиту.

У 1922–1923 рр. Володимир Ульянов-Ленін пише останні роботи, що набули назви «політичного заповіту». Серед них виділяють «Лист до з'їзду», де він пропонує провести ряд змін у чинному політичному устрої, зокрема обмеживши повноваження тодішнього генсека Сталіна.

Перечитуючи нині характеристики вождів, як-от «любимця партії» (М. Бухаріна), яким той, стверджується, є по праву, хоча погляди його «з великим сумнівом можуть бути віднесені до цілком марксистських», мимоволі задаєшся питанням: чи можна в подібному випадку вважати партію, як і здійснений нею переворот/революцію, справді марксистськими? Але важливіше інше.

Пропонуючи де факто кроки до посилення контролю верхівки партії з боку ширших її верств, по суті, в напрямі впровадження принципу стримувань і противаг, отже, поділу влади, автор, менше з тим, не передбачає інституціоналізації згаданого принципу (що потребувало б, очевидно, внесення змін до Конституції). Можна думати, сама ідея поділу влади маркована для нього як «буржуазна» (з приводу чого вже за підсумками революції 1905 року, доки дискусії зберігали місце в публічних комунікаціях, деякі опоненти, як автори «Віх», звертали увагу, що суспільство може зустрітися з розгулом добуржуазної стихії).

Чому ж, справедливо засуджуючи монополізм у політиці як властивий *ancient regime*, у часи належності до лав російської соціал-демократії, лідер більшовиків до останнього постає беззастережним щодо перспектив монополістичного ж режиму наслідком очолюваного ним перевороту? Відповідь, на наш погляд, слід шукати у відомому «нечаєвському субстраті».

Ще у вісімдесяти роки минулого століття Мераб Мамардашвілі звертав увагу, що Ленін старанно обходив це ім'я, як і на те, що нечаєвські архіви продовжують бути закритими для дослідників (справді, ми не знайдемо жодної згадки про нього ані в 55-томному «Повному зібранні творів», ані в 12-томній «Біографічній хроніці», як легко переконатися з абеткових покажчиків цих офіційних видань). Між тим, ще 1934 року, в статті, опублікованій у популярному часописі «30 днів» [2], багаторічний соратник вождя Володимир Бонч-Бруєвич писав:

«Досі не вивчений нами Нечаєв, над листівками якого Володимир Ілліч часто замислювався, і коли в ті часи слова «нечаєщина» і «нечаєвці» навіть серед еміграції були майже лайливими словами, коли цей термін хотіли нав'язати тим, хто прагнув до пропаганди захоплення влади пролетаріатом, до озброєного повстання і до неодмінного прагнення диктатури пролетаріату, коли Нечаєва називали, – ніби це особливо погано, – «російським бланкістом», Володимир Ілліч нерідко заявляв про те, що який спритний трюк проробили реакціонери з Нечаєвим, з легкої руки Достоевського і його мерзенного, але геніального роману «Біси», коли навіть революційне середовище почало ставитися негативно до Нечаєва, зовсім забуваючи, що цей титан революції володів такою силою волі, таким ентузіазмом, що і в Петропавлівській фортеці, сидячи в неймовірних умовах, зумів вплинути навіть на оточуючих його солдат таким чином, що

вони цілком йому підпорядковувалися.

«Цілком забувають, – казав Володимир Ілліч, – що Нечаєв володів особливим талантом організатора, вмінням всюди встановлювати особливі навички конспіративної роботи, умів свої думки огортати в такі вражаючі формулювання, які залишалися пам'ятними на все життя. Достатньо згадати його відповідь в одній листівці, коли на питання: – «Кого ж слід знищити з царствующого дому?», Нечаєв дає точну відповідь: «Всю велику екстенію». Адже це сформульовано так просто і ясно, що зрозуміло для кожної людини, яка жила того часу в Росії, коли православ'я панувало, коли величезна більшість так чи інакше, з тих або інших причин бувала в церкві і всі знали, що на великій екстенії згадується весь царствующий дім Романових. Кого ж слід знищити з них? – питає себе найпростіший читач. – Та весь дім Романових, – мав він дати собі відповідь. Адже це просто до геніальності.

Нечаєв має бути весь виданий. Необхідно вивчити, дізнатися, що він писав, де він писав, розшифрувати всі його псевдоніми, зібрати воєдино і все надрукувати, – неодноразово казав Володимир Ілліч.»

Постає питання, чому ж пропаганда угруповання з радикальною «закваскою» подібного ґибу, позірно дистанціюючись від «титана-основоположника», все ж мала успіх? Ключ до пояснення ми знаходимо у пізній драматургії Чехова, де серед протагоністів з'являються полукровки (зокрема, студент Петя Трофімов та купець Єрмолай Лопухін у «Вишневому саді»), які при цьому не дають собі звіт у згаданій обставині або, принаймні, не роблять з неї відповідних висновків.

Поставимо питання. За умов багатолітньої кріпаччини в Росії, до практик якої належали й неконтрольовані втіхи панства, плодом чого постали незлічені незаконороджені діти (серед їхніх нащадків і творець «Катехізису революціонера»), куди після скасування кріпачтва поділася ця вибухова демографічна маса, що успадкувала незагнуданий темперамент батьків? Значною мірою в міста, поповнюючи лави тодішнього пролетаріату, зокрема «освіченого» (Д. Писарев). Чи могла вона *volens nolens* не підпасти утопічним чарам соціалістичної пропаганди світового перевороту, і то найрадикальнішого ґибу (ще посиленої романтикою революційної самопожертви; – затягуючи нерідко, як свідчив Достоевський, і найчистіших «російських хлопчиків»)?

Коли так, вже 1905 року соціально радикалізовані верстви російського суспільства виявились судомою кинуті на братовбивчі барикади. Оскільки й тут досвід з пережитого не був видобутий (згадаємо, як мало успіху в авдиторії мали автори «Віх» зі спробою встановити необхідні стандарти освічених верств суспільства), по жовтні 1917-го «фіванський цикл» з небаченою силою розігрався на російських просторах. Ще за двадцять років «Короткий курс історії ВКП (б)» (1938) закріплює перспективу маніхейської схеми світобачення; у перетвореній на гетто країні мільйонні маси взятих у заручники експерименту по створенню «нової людини» підпадають дії стокгольмського синдрому. Парадоксальним чином, провадячи під гаслами соціалізму боротьбу за тотальне винищення самодержавного режиму, уособленням якого міг вва-

жатися «Хазяїн землі Руської». Старий (партійне псевдо Ульянова-Леніна), стає творцем режиму, очолюваного новим Хазяїном, якого, наче в насмішку, відповідно до соціалістичної фразеології належить звати «товаришем».

Що сама опора режиму *товариша Хазяїна*, як можна судити в ретроспективі, en masse не усвідомлювала себе носіями цього парадоксализму (чим визначені пізніші спроби повернення до «ленінських норм»), спонукає нас звернути особливу увагу як до вихідного пункту на літературну маску вождя.

Придивимось ж пильніше до найзнаменитішого псевдоніму ХХ століття. Коли йому, одному з півтора сотень, випала подібна кар'єра, цьому має бути пояснення. Його ми знаходимо у версії запозичення майбутнім вождем зі статті «Ленінське пророцтво», вміщеній у томі Брокгауза-Ефрона і присвяченій підрубці документу середньовічної доби, де віщується загибель роду Гогенцолернів (до якого належали й Романови). Сказане, між іншим, пояснює появу його спершу в закордонній публікації: Н. Lenin (Hermann von Lenin – монах ХІІІ століття, якому приписували згадане пророцтво).

Отже, якщо лідер руху з нечаєвською «закваскою» кодує свої творчі імпульси у векторі тотальної деструкції, чи ж не зумовлює кумулятивний ефект цього перформенсу, силою дії літературної маски (адже людина – стиль), зібрання під його прапори носіїв спорідненої стихії люмпен-ресентименту, в майбутньому «колективного Хазяїна»?

Можливо, до певного моменту не випадало б говорити про фатальність вибору між «великими потрясіннями і великою Росією»: після скасування кріпацтва різночинна молодь йшла у Революцію, як і Церкву, що засвідчують російська класична література та релігійний ренесанс «срібної доби». Чому ж у нашому випадку вектор, заданий «ленінським пророцтвом», виявився не підлеглим змінам впродовж тривання радянського експерименту? Ми вбачаємо відповідь на це питання у феноменологічних підвалинах первинного імпульсу радикальної нетерпимості, зафіксованого офіційним життєписом.

Звернемось до епізоду «Біографічної хроніки», де розповідається про розрив п'ятнадцятирічного майбутнього вождя з релігією. «Приводом до цього послужила розмова батька з одним із вчителів про те, що діти погано відвідують церкву. «Гість, – як пізніше згадувала Надія Крупська, – дивлячись на Володимира Ілліча, сказав: «Сікти, сікти треба!». Обурений Ілліч вирішив порвати з релігією, порвати остаточно; вибігши на двір, він зірвав з шиї хреста, якого носив іще, і кинув його на землю» [1].

Зрозуміло, протягом часу, який лишався до революційних вибухів, у майбутнього вождя було достатньо можливостей скоригувати ставлення до релігії й Церкви, певним чином укорінені в історії вітчизни,

яка також несе свою частку правди (що, між іншим, припускає і Маркс). Коли цього не було зроблено, то відторгнення, і то тотальне, постає безумовно щирим. Але на практиці, як ми знаємо, воно призвело до поєднання у фігурі нового очільника режиму релігійного й політичного, що його поділ лежить біля витоків людської цивілізації. Чи ж не тому, що згаданий вище розрив з релігією підлітка-юнака вилився з образи, яка зачепила струну не загальнолюдського, але барського (з приреченістю на гегелівський цикл «панараба»)?

Маркс з його інструментарієм теорії ідеології як перетвореної форми свідомості, і подібно російська класична література (одним з перших досягнень тут став грибоєдовський шедевр: див. щодо цього [6]) надають апарат для аналізу актором своїх глибинних установок, або домінант. «Минуй нас пуще всех печалей и барский гнев, и барская любовь»: природно, ніхто не бажає стати о б'є к т о м подібного ставлення. Але чи не постаємо ми самі носіями подібного ставлення щодо інших: людини, верстви, країни і т.д.? Прочитавши в пізні роки в оригіналі підготовлений Енгельсом третій том Марксового «Капіталу», де подається картина широкої ініціативи «цивілізованих кооператорів», вождь більшовиків пише: «ми прийшли до переміни всієї нашої точки зору на соціалізм». Але ж чи перед нами тут не те саме монарше «ми»?

Колеги по апарату переграли провідника (лист був зачитаний по делегаціях; спільнота з'їзду не стала суб'єктом вироблення єдиної позиції): по суті, «колективний бланкіст Ленін/Нечаєв», який творився двадцятирічним перформенсом вождя, інстинктивно взяв у заручники свого творця з чолом Сократа. З цього моменту в сьогоднішній ретроспективі ми можемо розглядати «більшовицький/радянський» експеримент як ціле, що набуло свого формального завершення.

Ми підійшли до простих питань: чи може «нечаєвська ідея» оволодіти масами? Явно ні. Чи може владне угруповання, яке прийняло подібну технологію на озброєння, обійтися без суспільства? Очевидно, ні. Наслідком стає використання його «втемну». Чи мислимі діалогічні стосунки в подібному горизонті? З тим самим успіхом можна задатись питанням, чи потрібний вождю парламент. Оскільки одна зі сторін завжди наготові взяти іншу в заручники (граничним випадком тут постає «Стенфорльський експеримент» на всіх доступних теренах), перед нами вічно стара power game з роду «в штабі Люфтваффе я вирішую, хто єврей» (Герінг) або «в Росії дворянин той, з ким я говорю і доти, доки говорю» (Павло І). Та чи можливо чогось навчитися від іншого (інакомислячого), коли завідомо прагнеш взяти його в заручники? «Ленінопад», що відбувся на драматичному етапі українського демократичного транзиту, розчищає шлях до його республіканського субстрату, одним з джерел якого постає євромарксизм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Биографическая хроника Ленина. URL: <https://leninism.su/biograficheskie-xroniki-lenina/100-tom-11/3690-1870-1886-gody-zhizni.html>
2. Бонч-Бруевич В. Ленин о художественной литературе. 30 дней. 1934. №1.
3. Людяність у нелюдяний час. Львів. Часопис, 2013.
4. Майдан і Церква. Київ: Самміт-Книга, 2015.
5. Майдан. Свідчення. Київ. 2013–2014 роки. Київ: Дух і Літера. 2016.
6. Щербенко Е.В. «Горе от ума» як дзеркало провалу російських реформ // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. Вип. 4. С. 257–263.
7. Щербенко Е.В. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.). Київ: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019.

REFERENCIES

1. Biographical Chronicle of Lenin URL: <https://leninism.su/biograficheskie-xroniki-lenina/100-tom-11/3690-1870-1886-gody-zhizni.html>
2. Bonch-Bruyevich V. Lenin on fiction. 30 days. 1934. №1.
3. Humanity in inhuman times. Lviv. Magazine, 2013.
4. Maidan and the Church. Kyiv: Summit Book, 2015.
5. Maidan. Testimonies. Kyiv. 2013–2014. Kyiv: Duh-i-Litera, 2016.
6. Scherbenko E. ‘Woe from Wit’ as a reflection of failure of reforming in Russia // Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine/ 2011. No. 4 (54). P. 257–263.
7. Shcherbenko E. Recalled resource. A moment of responsibility in the Ukrainian political discourse of a transitional age (1985-2014). Kyiv, 2019.

‘Comrade Master’, or Cramp – 17. The World Revolution, ‘russian boys’ and Lenin as a literary mask.

E.V.Shcherbenko

Abstract. The article analyzes the influence of Lenin’s literary mask on the establishment of the Soviet regime. It is shown that Marxism as a bulwark of institutional memory of Soviet modernization, allows to interpret the Soviet heritage in the context of Ukrainian transition to democracy.

Keywords: *Marxism, Nechayev, Soviet regime, transit to democracy, Ulyanov-Lenin, utopia.*

SOCIAL COMMUNICATIONS

P. Kulish's epistolar contacts (based on archival sources)

K. Timofieieva

Kyiv National University Culture and Arts,
Corresponding author. E-mail: voix@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6996-0566>

Paper received 30.08.21; Accepted for publication 16.08.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-08>

Abstract. The chosen topic is determined by an urgent necessity to look into Panteleimon Kulish's achievements as a piece of the Ukrainian society's history, especially in the field of humanities, with the archival science occupying an important place within. It is an important factor combining past, present and future through epistolary work. National revival in Ukrainian society is impossible without an objective reception of P. Kulish's creative heritage. At present, the letters of famous people are put at the level with other archival documents: protocols, notes, petitions, orders, diaries, and memoirs, notes of party and state bodies. Nowadays, in general use and open access there are huge archival collections, among which one can find many unprintable handwritten materials. Therefore, through a systemic and scrupulous scientific research, we are to find out the mysterious figure of P. Kulish, full of contradictions and contrasts, as state the scientists who have been studying his activities and work for more than a hundred years. However, the present stage of studying P. Kulish's activities raises a necessity of carrying out a more complete, deeper and more thorough development of documentary sources, including correspondence. The Kulish letters provide his researchers with reliable facts about the artist's biography and work, and allow them to study and analyze in detail the cultural space of that time, that is, one way or another, represented in today's reality, as history repeats itself. The modern researcher is attracted to P. Kulish's personality by the infinity of handwritten material, now awaiting its publication. With the involvement of archival material, the proposed publication considers various aspects of P. Kulish's relationship with his surroundings, analyzes his epistolary heritage as Kulish's correspondence is of a literary-scientific and cultural-social nature. Covering the views and ideas of P. Kulish, based on historical archival sources, the research addresses to documentary materials while working with epistolary sources, as well as introduces the writer's correspondence into scientific circulation.

Keywords: *epistolary, P. Kulish, archival sources, documentary materials, manuscripts.*

Introduction. Ukrainian society considers Panteleimon Kulish to be a prophet, mentor, preacher of the Ukrainian national idea, with the scientific community studying him as a writer, man of letters, critic, translator, ethnographer, publisher, publicist, historian, socio-political figure who tirelessly laid a solid foundation for development and the flourishing of Ukrainian literature and culture in general. The Ukrainian writer passed on his literary and scientific achievements to future generations, who continue to study his personality repeatedly, each time "discovering" P. Kulish both for themselves and for the world in a new way. After all, for the last two centuries P. Kulish has been an inexhaustible source, filling and nourishing Ukrainian national culture.

For many years his name was not only hushed up (his works were banned for the Ukrainian reader), but also misinterpreted, thus resulting in irreparable consequences for the perception of his descendants. Therefore, it is time to revive the invaluable forgotten treasures of not only Ukrainian literature, but also culture. P. Kulish left behind a large body of correspondence, which is a valuable scientific source and requires systematization and unification.

The disfigured notion of P. Kulish is caused by the Russian Empire censorship and policy, publishing his works in a "distorted" form. Thus, it will not be possible to truthfully read the story of his life through the prism of the epistolary, it will not be possible to achieve the truthfulness of his thoughts and views, he professed, until the censorship and writing of the applicant has been studied until our days. Moreover, we will not know the truth he has longed for all his life. However, it is well known that P. Kulish's life program consisted of educational activities for the people, the development of Ukrainian literature to

strengthen and develop the Ukrainian nation, as well as the development of Ukrainian science (Miiakovskiy, 1928, p. 43). The very statement that P. Kulish was the first European among Ukrainians and the first Ukrainian among the Europeans is based on "The Black Council" author to have professed pro-European ideas and principles of culture and society, and to have laid the first foundations for the emergence of Ukrainian culture in Europe (Slabchenko, 1909, p. 67). Not being able to freely and openly express his thoughts and views on national and politically public issues due to severe censorship, P. Kulish had to look for an audience in another way, mostly addressing to his personal acquaintances, using the tools of the epistolary.

P. Kulish's epistolary heritage is scattered in various archival institutions not only in Ukraine, but also abroad. These are the Department of Manuscripts of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Scientific Archival Funds of manuscripts and phonographs of the Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Central State Historical Archive of Ukraine, the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine located in Kyiv; Chernihiv Regional Historical Museum named after V.V. Tarnovsky and Chernihiv Literary-Memorial Museum-Reserve of Kotsyubinsky in Chernihiv; the Central State Historical Archive of Ukraine, the Department of Manuscripts of Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyk; and private collections, including the one of

I. Eisenstock (I. Aizenshtok) based in Lviv; the Department of Manuscripts of the Russian National Library in St. Petersburg, the Department of Manuscripts of the Institute of Russian Literature of the Russian Academy of Sciences – The Pushkin House, Russian State Historical Archive in St. Petersburg; as well other institutions located in Moscow, Vienna, Prague and Warsaw and the Diaspora's archival materials. However, these are not all the places where P. Kulish's manuscripts have been preserved or are still preserved. This very fact convincingly proves the uniqueness of P. Kulish's figure and its significance for Ukrainian culture as a whole. The artist's new epistles introduced into scientific circulation will give us the opportunity to read his letters in a new way and analyze his literary, scientific, cultural and socio-political activities in the context of the Ukrainian society cultural and spiritual development, which is very relevant in our turbulent time.

Kulish's epistolary is a primary source for understanding the literary and socio-national processes of the XIX century, as evidenced by a number of correspondence (which is about three thousand letters) and the range of its recipients. Its correspondents were people of various social status, nationality and profession; among them were scientists, writers, publishers, censors, and there were prominent personalities who played an important role in the formation of national consciousness and the creation of Ukrainian history. Among them there are G. Galagan, both Tarnovsky – father and son, T. Shevchenko, O. and M. Bilozersky, M. Kostomarov, M. Grabowsky, D. Mordovtsev, I. Khilchevsky, D. Kamenetsky, S. Nos, N. Storozhenko, V. Barvinsky, M. Lobodovsky, M. Yuzefovich, M. Maksymovych, Y. Bodiansky, P. Chuikivych, A. Rambo, S. Aksakov, M. Drahomanov, M. Pavlyk, Marko Vovchok, M. Nomys (Symonov), Kulish's wife O. Bilozerska-Kulish (Hanna Barvinok), P. Pletnov, O. Konysky, L. Myloradovychivna, I. Puliui, P. Serdiuk, Yu. Krashevsky and many others. We can name up to a hundred names of people whom P. Kulish corresponded with, and they were all bright and diverse figures, or people close in spirit. Apparently, no Ukrainian writer has left behind such a huge epistolary heritage as P. Kulish.

Until now, some letters of P. Kulish remain unpublished. These are the letters to his wife, her brothers Bilozersky (Mykola, Oleksandr, Ivan, Olimpij, Viktor), and his mother; the letters to P. Pletnov, M. Makarov, O. Makarova, O. Smyrna, M. Herbel, P. Chuikivych, I. Slavnytsky; some letters to Y. Bodiansky and V. Shenrok; letters of the 1890s, grouped in a black notebook by P. Kulish, many letters to unidentified addressees, and others. Kulish's letters, published immediately after his death, when it was impossible to print untrimmed texts that concerned people who were still alive, require clarification and additions. Significant reductions were made during the publication of the writer's letters to O. Kistiakivsky (Ukrainian criminal scientist, lawyer and public figure).

Other letters of P. Kulish turned out to be even in a worse state. Most of them were destroyed in a fire at the Motronivka khutir (farm) in 1885. However, even the correspondence that was saved remains unpublished – among them are letters from M. Drahomanov, M. Pavlyk, N. Kobrynska, K. Trylovsky, O. Konysky, P. Pletnov,

A. Metlynsky, etc.

The modern stage of the scientific study of P. Kulish's works began with the 35 volume publication of the "Complete Works of Kulish" edited by George G. Grabowicz. According to him, the significance of Kulish's personality in the history of Ukrainian culture was considered as a central, key figure in the formation of modern Ukrainian literature and culture, and at the same time Panteleimon Kulish was the mover and the founder of the newest Ukrainian intellectual, critical thought and those dimensions of the national consciousness that rely on it (Kulish, 2005, p. 7). Last year (2019) Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine announced a 40-volume edition of the writer's works and letters. Today, Kulish's works are returning to scientific circulation, overcoming material difficulties in this process. But a long-lasting (more than half a century) period of Panteleimon Kulish name oblivion preceded these events. The scientific study of his work was suspended and prohibited under the "bourgeois nationalist" heading. It was possible to conduct scientific activities only abroad, but the researchers did not have access to the archival institutions where the documents and materials of Kulish's day were kept.

The circle of modern scientists, studying this issue, involves representatives of various humanities, with some of them been developed by P. Kulish to a great extent, and in which he discovered himself. Among these representatives are O. Fedoruk and his work "Panteleimon Kulish. Complete collection of works. In 2 Volumes. Letters", Ye. Nakhlik and O. Nakhlika's work "Panteleimon Kulish: between Paraskeva Hlibova and Horpyna Nikolaieva", N. Krutikova's "Letters of P. Kulish to V. Shenrok", S. Zakharkin "Letters of P. Kulish to Ye. Tymchenko", Zh. Liakhov's "Mykola Gogol's Epistolary as an Artistic Self-Disclosure of Personality in P. Kulish's Research", N. Pobirchenko's "Life and figure of Panteleimon Kulish in Correspondence, Memoirs of His Contemporaries and Admirers", V. Pustovit's "Ukrainian Literary Epistolary of the XIX Century: depicting the literary process development", O. Kravchenko's "Panteleimon Kulish. Life Devoted to the Enlightenment", O. Yaskiv's "Historical Views of Panteleimon Kulish in the Light of Intellectual Metamorphoses in 1870–1880s". Despite the extensive processing of the indicated issue, there are still many gaps in the identification and scientific study of P. Kulish's epistolary work.

The purpose of the article is scientifically to reconstruct the epistolary heritage of Panteleimon Kulish, which is in the archives of Ukraine. Nowadays, the writer's archival materials are returning to scientific use, which is very relevant for Ukrainian society. Continuing the work of Kulish scholars, we aim to highlight and analyze the achievements of P. Kulish, which directly influenced both the formation and the current state of a progressive, nationally shaped Ukrainian society.

The research methodology is based, primarily, on the methods of archival and source studies, as well as on biographical analysis (for reconstruction of life and creative path), on historical analysis (for reproduction of chronological boundaries in which correspondence between addressees took place), culturally historical method (aimed

at highlighting the main views and ideas of P. Kulish, based on historical archival sources, and influenced the modern Ukrainian nation formation).

Presenting main material. The outstanding artist's personality occupies a unique place in the Ukrainian public life of the XIX century. According to English historian David Saunders, P. Kulish was one of the key figures of the Ukrainian historical period of the past (Saunders, 1985). M. Drahomanov aptly said that Kulish was one of the Ukrainophiles, who hit the point of the world, human culture, which would raise the Ukrainian people (Mohyl'ianskyi, 1925, p. 180). V. Shchurat (1897, p. 37) called Kulish the patriarch of Ukrainian literature. M. Gogol, whose letters Kulish studied, wrote about his future researcher that he (Kulish) would occupy an important place in our literature (Perepiska ..., 1998, p. 258). Our contemporary academician M. Zhulynskyi emphasizes that Kulish sought to create a new spiritual and psychological atmosphere in Ukrainian society, which catastrophically lost the moral and spiritual foundations of social life under the aggressive pressure of the Russian autocracy (Zhulynskyi, 2000, p. 8). The definition given by M. Globenko that our citizens still do not know Kulish is very indicative for our social and political reality (Hlobenko, 1961, p. 316).

The epistolary image of a creative person is usually more complex and dimensional than the one emerging from his works and general biographical information (Kotsiubynska, 2002, p. 117). From the writer's correspondence, there emerges a self-portrait of the artist of the word, his spiritual image, firstly applying to P. Kulish by himself. His letters provide his researchers with reliable facts about the biography and creative work of the writer. In addition, we should note that the volume of his correspondence is impressive.

V. Pustovit notes that P. Kulish left a large and meaningful memoir heritage, which provides a lot of interesting material for understanding the figure of the artist and the historical environment in which the writer lived and worked (Pustovit, 2019).

According to O. Fedoruk, Kulish's letters in general are a kind of novel in letters, a novel-chronicle, compositionally unsurpassed, mosaic, like life itself, and most importantly – true and quite psychological. In this sense, the letters are a self-sufficient genre, with the protagonist of which being a “hot Kulish” (Fedoruk, 2000, p. 7).

Correspondence sent to P. Kulish to the Motronivka khutir (farm) was carefully kept in a box, which, according to the writer's wife O. Bilozerska-Kulish (Hanna Barvinok – her literary pseudonym), was completely filled with interesting letters (Shuhurov, 1899, p. 17). O. Fedoruk notes that P. Kulish was extremely responsible and careful as to epistolary dialogues. He rarely hesitated to answer and the correspondence intensity often depended on the addressee himself. Quite often P. Kulish sent letters one after another, perhaps, with the aim of not exchanging news or thoughts as much as just talking. Therefore, he repeatedly complained about his correspondents because of their careless attitude to correspondence (Fedoruk, 2000, p. 29). Thus, it is no coincidence that in a friendly letter (dated July 23, 1866) to I. Khilchevsky from Warsaw, P. Kulish remarked: *Write to me often and thoroughly* (Pis'ma P. Kulisha k

I. F. Khil'chevskomu, 1898, p. 86), in such a way encouraging his addressees to epistolary punctuality. Moreover, P. Kulish was tireless in his daily intellectual work and could not understand the irresponsibility and inaccuracy of his correspondents. In confirmation of his ability to work, in one of his letters to I. Khilchevsky (dated June 30, 1869), P. Kulish wrote: *I work constantly – this is my normal state of existence. Otherwise, I would be lost from boredom. There is no god but Allah, and Muhammad is his prophet. There is no life outside of work, and I am a lover of work. I will stop working on the day of my death, even if it is actually to happen in 25 years. There are many harvesters, but few of doers. My studies support me, but not exhaust me: believe it* (Pis'ma P. Kulisha k I. F. Khil'chevskomu, 1898, p. 96).

During his lifetime, P. Kulish deposited his manuscript translations of the Bible in the V. Tarnovsky Museum, writing a letter (dated October 4, 1886) to its owner: *Meanwhile, I decided to hide my handwritten works for my heirs (and there will be more than one or two, I hope) in your museum. Our word is immortal. Let them see how their ancestor worked, and they work the same way* (Shuhurov, 1899, p. 12). After P. Kulish's death, according to his will, Hanna Barvinok passed other manuscripts to V. Tarnovsky. Also, the handwritten materials of Kulish ended up in Y. Bodiatsky, P. Doroshenko, N. Shakhovskiy, in turn, M. Tymchenko kept the manuscripts of Shakespeare's translations, however, they were then returned to the author, although it is not known either in full and/or without changes. As for the epistolary heritage of P. Kulish, after his death, some autograph letters and copies of the letters (made by his wife) were given to V. Shenrok for writing a writer's biography, in particular these were the letters from V. Tarnovsky, O. Khanenko, D. Kamenetsky. Thus, it is clear why so much Kulish's materials have been scattered across various archives and funds, with some of them not been found at all yet.

O. Barvinsky, a public and political figure, was also among P. Kulish's addressees. He worked on the creation of “Chytanka” (a book for reading) for high school students, which should provide examples of oral folk art and some works of the Ukrainian writers of the XIX century. Since O. Barvinsky did not have enough experience and information about the Ukrainian literary figures to conclude such a book for reading, therefore, through a letter to M. Lysenko, he distantly met P. Kulish, who gladly provided the necessary information for such scientific research. Later, O. Barvinsky directly addressed P. Kulish as to an expert who knew who had developed and who had not developed the Ukrainian word (Barvinsky, 1912, p. 191). Their friendly relations and written communication were engraved in O. Barvinsky's memoirs. Recalling about P. Kulish, he wrote that he had been allowed to look deep into his sincere patriotic soul, to know Kulish's character well. That despite all hesitations and mistakes O. Barvinsky had not ceased to appreciate P. Kulish as a very noble man, a multifaceted and well-deserved figure, being prominent for our national, literary and cultural development (Barvinsky, 1912, p. 15).

As a true intellectual and encyclopaedist, P. Kulish had a good sense of humour, illustrated in his letter to I. Puliui in the summer of 1880. Paying attention to the respectable age of the addressee, the writer drew attention to the fact

that intellectual work prolongs age and promotes longevity. He wrote: *You see, my dear friend, that reading books is harmless as to my health: I have been doing it for forty years, but I do not have health effects yet, and those people who walked at parties and avoided hard work, have long ago moved to the realm of the dead* (Puliui, 1905, p. 51).

The preface to the special issue of the “Knyhar” (Scribe/ Scholar) magazine (1919), devoted to the 100th anniversary of P. Kulish's birth, eloquently stated that only then, on his birth centenary, it became the time of P. Kulish objective scientific study. P. Kulish became for us not a living opponent, but an interesting and instructive page of the past, a necessary stage in the history of our cultural development – and at the same time a faithful servant of the Ukrainian word, who despite all his mistakes and solemn promises, had not renounced “his Ukrainian pen” (Zaitsev, 1919, p. 49). Over the next hundred years, there were many transformations in the study of both the figure and the work of the writer. In the 1920s there was published a large array of Kulish's epistolary works, marking the beginning of scientific studies on Kulish's epistolary texts. The 1920s and 1930s proved to be very fruitful for scientific researches that influenced the Kulish studies formation, which included the spheres of literary studies, philology, philosophy, cultural studies, history and historiography of Ukraine, pedagogy and political science. It was considered to be the flourishing period of the Kulish's heritage study.

The proclamation of Ukraine's independence only contributed to and influenced the historical course of events. There began the process of returning the P. Kulish's figure to the post-Soviet cultural space of Ukraine. The writer's creative heritage returned to the scientific circulation, with his unpublished texts been introduced and his forgotten works actualized. Researchers mastered the work of predecessors, but, through the generation, this process took place somewhat spontaneously and unsystematically; there were set new tasks within the study of P. Kulish's biography, work, and his worldview, in a broader context, it was the study of his environment. The introduction of P. Kulish's works in the programs of secondary and higher educational institutions and the rapid development of university science additionally stimulated further researches, unfortunately with many of them having no scientific value. This is evidenced by the materials of the interuniversity scientific conference in Sumy region (1994), which was dedicated to the 175th anniversary of P. Kulish birth. Based on the results of the conference, there was a publication, consisting of a preface and 15 scientific articles and reflecting the Kulish studies development state of those days, which after many years of oblivion and the Soviet worldview pressure continued the established tradition. However, the reports' topics were mainly literary, not without the notorious comparison of P. Kulish and T. Shevchenko, but there was no research devoted to archival materials, such as manuscripts, letters, diaries, memoirs.

The year 2019 was an anniversary one for Kulish scholars – the 200th anniversary of the writer's birth. Many scientific studies were devoted to this event, with several collections of abstracts been published as resulting from the scientific conferences held in Lviv, Sumy, Kyiv

and other cities.

The Ukrainian society has not yet properly appreciated the scientific and creative heritage, culturally educational and socially political activity of P. Kulish, which makes a significant contribution to the cultural and intellectual space of Ukraine. Today he is more relevant than ever, as the issues of language, religion and political orientation remain unresolved and speculative. After all, a society change is possible due to its consciousness change. In addition, as P. Kulish notes in his “Zhyzn Kulisha” (Kulish's Life), the basis of those changes, set by the Holy Scriptures, is heart's purity, righteous education, freedom for the ordinary people, and a Christian self-sacrifice (Kulish, 2005, p. 128).

The cultural component of any society is education, language, art, which are the main factors, significantly influencing human consciousness and awareness. Thus, P. Kulish, armed with these basic attributes, affected the formation of Ukrainian national consciousness, which was the main idea of his life. This issue remains unresolved both in Ukrainian society and at the state and legal level.

Therefore, the cultural activity of Panteleimon Oleksandrovysh was inseparable from his political and social affairs, as culture and politics are an integral part and a guarantee of the socio-economic well-being of society. P. Kulish understood that the social well-being of the people depends on the level of its cultural development, as he said: *We knew that neither a law nor a decree abolished serfdom in England, but it was the culture that destroyed it* (Pobirchenko, 2010, p. 80).

The writer tried to engage the Ukrainian reader in European literature, using the Ukrainian translations of Shakespeare, Byron, Goethe, Heine, and Schiller's works. He made great efforts to ensure that the native language had the necessary resources and tools to reproduce the foreign word beauty in the Ukrainian translation. P. Kulish did many valuable and useful things in this direction. In his correspondence (August 26, 1881) with O. Barvinsky, P. Kulish admitted: *If Shakespeare works became a favourite reading, they would sober up our meagre literature and give it wings. Moreover, if Shakespeare's comedies and tragedies brought our fellow citizens to the theatre, it would be a better school for them than all our writing and singing. This is my goal; this is my motivation for translating Shakespeare's works* (Barvinsky, 1912, p. 189). P. Kulish was indescribably happy and proud when Ukrainian-language texts were translated into European languages. In one of his letters (February 6, 1845) to O. Khanenko the writer notes: *You will no doubt be curious to know that our folk songs are translated into French and German. The manuscript of the French translation passed through my hands, and I could not help but admire our native poetry in the common European language: it is in a new splendour and freshness. The edition will be published in Paris* (Sheveliv, 1928, p. 150).

Thanks to P. Kulish and I. Puliui, the Ukrainian people can read and study the Bible in their native language. It brings our Ukrainian nation closer, unites and consolidates it. The Bible is that living centre that for centuries has been carrying encoded information for humankind. P. Kulish shares his thoughts about the Holy Scriptures with M. Gattsuk in his letter dated September 4, 1872:

Not religion, but literature is in my mind. Our word will have some use from my translation... It may be that someday religion will disappear, as there disappears the trace of our lives, but when relied on reasonable, true exegesis, it will take its share of use from my work (Savchenko, 1929, p. 49).

The author of "The Black Council" was rightly recognized as a competent Ukrainian historian, public and political figure. Along with such prominent personalities as M. Maksimovich, M. Kostomarov, O. Levitsky, M. Ivanyshev, M. Vladimirsky-Budanov, V. Antonovych etc., P. Kulish was at the origins of Ukrainian archival science. Engaged in archival activities, he aimed to cover important moments of the past of Ukraine in a publicly accessible form and to accustom the broad masses to a conscious attitude and understanding of native antiquity (Hrushevsky, 1914, p. 26). Uniting both scientists-specialists and amateurs, Kyiv Archaeographic Commission contributed to the education of qualified historians, archaeologists, archivists in Ukraine. Its members were of different social status and political views, which undoubtedly affected the activities of the institution. Over there, T. Shevchenko worked from December 1845 to March 1847, P. Kulish carried out his archeographic expeditions, M. Kostomarov worked on Cossack chronicles, M. Gulak rewrote historical documents. The scientific engagement in the Commission's work influenced not only the work and life of each of them, but, in general, affected the activities of the Cyril and Methodius Society, as well reflecting in the form and content of its program documents (Zhurba, 1993).

P. Kulish was a member of Kyiv Archaeographic Commission, which searched for and collected sources of Ukrainian history for scientific processing. In essence, the archive is a carrier of objective information, the original source, so P. Kulish, looking for historical truth, wanted to restore historical events by searching for folk memories and legends. To confirm our opinion, we have a P. Kulish's letter (January 1, 1856) to S. Aksakov: *At the same time, God sees how I thirst for the truth, at least with the sacrifice of my most precious beliefs* (Hudzii, 1957, p. 68). The writer wanted to involve the Ukrainian community in truthful Ukrainian history, so that the Ukrainian people were aware of historical sources, could think critically, using true materials. According to V. Petrov (1928), it happened historically and ironically that researching archival heritage, P. Kulish himself became an archival writer, because many of his works have still been stored in archival institutions not only in Ukraine but also abroad.

P. Kulish pinned great hopes on the future generation, which would appreciate the achievements of their predecessors, and believed in future readers and objective critics. First, as the writer believed, they should be brought

up on the best examples of Ukrainian literature. The writer said: *I will soothe my soul only with future generations, following to self-knowledge and self-activity in their native land...* (Knyhar, 1919). In a letter (November 28, 1892) addressed to M. Pavlyk, the writer noted: *I wish a good deed would be done: someone would collect my letters not for the sake of my "I", but for what is written* (Vozniak, 1928, p. 176).

Conclusions. Studying the epistolary heritage of P. Kulish, we have concluded that his letters are a living chronicle of our cultural and national life, covering a half of a century period – from 1840's to 1890's. P. Kulish was and remains incompletely discovered and read phenomenon of the XIX century. We only have to find new facts, phenomena, events that in one way or another had an impact on his formation as a person and as the main driver of the national idea. Due to his persistent and tireless publishing, journalistic, translation, literary-critical, literary, pedagogical, historical-ethnographic work as well as socially political and educational activities P. Kulish is the foundation of the Ukrainian national consciousness and statehood, which Ukrainians have always lacked, especially nowadays. By creating the Kulishivka and translating the Bible, the writer united and consolidated Ukrainian society. What we, as a nation, are today, we owe to him. Studying, analyzing the artist's biography and work through the prism of modern realities, and summarizing, we note that P. Kulish encouraged Ukrainians to self-awareness as a separate spiritual community. It should be noted that the scope of P. Kulish's epistolary heritage is not inferior to the writing array of any Ukrainian artist or public and political figure of Ukraine in its factual and various style. Thus, it is time to systematically publish and study the scattered Kulish's materials. Only in this way, we will be able to destroy the existing tendentiousness, as well as break the web of myths and legends that shrouded his figure.

However, despite such a multifaceted activity of P. Kulish and his achievements in the Ukrainian humanities, our society is still prejudiced against such an outstanding and extraordinary personality. There are several reasons of this: the Soviet ideology, still prevailing in the minds of many Ukrainian citizens, the low level of education and spirituality, the lack of the Ukrainian culture popularization. Despite various social and economic barriers, the name of Panteleimon Kulish is under revival. It is evidenced by numerous events, dedicated to the artist's work and activities, as well publishing of his works and scientific collections, holding scientific conferences and round tables with not only Ukrainian but also foreign scientists and scientific institutions. His literary and intellectual achievements give us the opportunity to read and analyze the history of Ukrainian culture, which is very relevant for today's Ukrainian society.

REFERENCES

1. Barvinskyi, O. (1912). *Spomyn z moho zhyttia* [A memory from my life]. Lviv, [in Ukrainian].
2. Hlobenko, M. (1961). *Z literaturnoi spadshchyny* [From the literary heritage]. Paris: Nationalist Publishing House in Europe. 114–132.
3. Hrushevskyi, O. (1914). *Shevchenko i Kulish* [Shevchenko and Kulish]. *Shevchenkivskiy zbirnyk*, 1, 17–23 [in Russian].
4. Hudzii, M. (1957). *Nevidomi lysty P. O. Kulisha do Aksakovykh* [Unknown letters of Kulish to Aksakov]. *Radianske literaturoznavstvo*, 19, 56–120 [in Ukrainian].
5. Zhurba, O. (1993). *Kyivska arkheohrafichna komisiiia 1843–1921. Narys istorii i diialnosti* [Kyiv Archeographic Commission 1843–1921. Essay on history and activity]. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
6. Zhulynskiy, M. (2000). *Rozumity vysoke znachennia liudyny: kulturnytstvo P. Kulisha yak vidpovid na vyklyky epokhy*

- [Understand the high value of man: the culture of P. Kulish in response to the challenges of the era]. *Panteleimon Kulish: Materialy i doslidzhennia*. Lviv-New York-Kyiv: MP Kotz [in Ukrainian].
7. Zaitsev, P. (1919). Vydannia tvoriv Kulisha [Publication of works by Kulish]. *Knyhar*, 23–24, 48–56 [in Ukrainian].
 8. Iv. K-Y. (1924). Do zhyttiepysu Kulisha. Na prykladi lystiv z P. Hlibovoio [To Kulish's biography. On the example of letters with P. Glibova]. *Chervonyi shliakh*, 8–9, 268–285 [in Ukrainian].
 9. Kyrlyuk, Ye. (1929). *Panteleimon Kulish [Panteleimon Kulish]*. Kharkiv-Kyiv [in Ukrainian].
 10. *Knyhar* (1919). Litopys ukrainskoho pysmenstva [Chronicle of Ukrainian Writing]. Kyiv: „Tchas” Society [in Ukrainian].
 11. Kornienko, V. (2000). Panteleimon Kulish i Kyrylo-Mefodiivske bratstvo [Panteleimon Kulish and the Cyril and Methodius Brotherhood]. *Tvorchi ta ideini shukannia P. O. Kulisha v konteksti sohodennia : zb. nauk. pr.*, 173–175 [in Ukrainian].
 12. Kulish, P. (2005). *Povist pro ukrainskyi narod; Moie zhyttia (Zhyzn Kulisha) [The story of the Ukrainian people; My Life (Kulish's Life)]*. Kyiv: Ukrainskyi Svit [in Ukrainian].
 13. Kulish, P. (2005). *Povne zibrannia tvoriv. U 2. t. T. 1: Lysty [Complete works. In Volume 2. Volume 1: Letters]*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
 14. Kulish, P. (1993). *Shchodennyk [Diary]*. Kyiv [in Ukrainian].
 15. Kotsiubynska, M. (2001). *Zafiksovane i netlinne: rozdumy pro epistoliarnu tvorchist [Fixed and incorruptible: reflections on epistolary creativity]*. Kyiv: Spirit and Letter; Kharkiv: Human rights group [in Ukrainian].
 16. *Materialy mizhvuzivskoi naukovoï konferentsii Sumshchyny, prysviacheni 175-ty richchii z dnia narodzhennia P. O. Kulisha (1994). [Proceedings of the Sumy Region Inter-University Scientific Conference on the 175th Birth Anniversary of P. Kulish]*. Sumy [in Ukrainian].
 17. Miiakovskiy, V. (1928). Liudy sorokovykh rokiv (Kyrylo-mefodiivtsi v yikh lystuvannia) [People in their forties (Cyril and Methodius in their correspondence)]. *Za sto lit*, 2, 33–98 [in Ukrainian].
 18. Mohylianskyi, M. (1925). P. O. Kulish u 90 rokakh (Lysty y dokumenty) [P. Kulish in 90 years (Letters and documents)]. *Chervonyi shliakh* [in Ukrainian].
 19. Naumov, E. (1987). Chastnaya perepiska XIX – nachala XX v., kak ob"ekt arkhograficheskogo analiza [Private correspondence of the 19th – early 20th centuries as an object of archaeographic analysis]. *Arkheograficheskii ezhegodnik za 1986*. Moscow [in Russian].
 20. Panteleimon Kulish: pysmennyk, filosof, hromadianyn (Do 190-richchia vid dnia narodzhennia P. O. Kulisha), (2009) [Panteleimon Kulish: a writer, a philosopher, a giant (Until 190-richchya on the day of the birth of P. Kulish)]. *Khronika-2000*, 78. Kyiv [in Ukrainian].
 21. *Perepiska N. V. Gogolya (1998) [Correspondence of N.V. Gogol] U 2 t. t. 2. Moscow* [in Russian].
 22. Petrov, V. (1928). *Panteleimon Kulish u piatdesiati roky. Zhyttia. Ideolohiia. Tvorchist [Panteleimon Kulish in the fifties. Life. Ideology. Art]*. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Science Publishing [in Ukrainian].
 23. Pis'ma P. Kulisha k I. F. Khil'chevskomu (1898) [Letters from P. Kulish to I. Hilchevsky]. *Kievskaya starina*, 60, №1–3, 84–149 [in Ukrainian].
 24. Pobirchenko, N. (2010). Zhyttia i postat Panteleimona Kulisha u lystuvanni, spohadakh suchasnykiv ta shanuvalnykiv [The life and figure of Panteleimon Kulish in correspondence, memoirs of contemporaries and admirers]. Uman: PE Zhovtyi O. O. [in Ukrainian].
 25. Pustovit, V. (2019). *Ukrainskyi pysmennytskyi epistoliarii XIX st. : vidobrazhennia perebihu literaturnoho protsesu [Ukrainian Writing Epistolary of the 19th Century : Reflects the progress of the literary process] [Monograph]*. Kharkiv: Ivanchenko I. S. Publishing House [in Ukrainian].
 26. Puliui, I. (1905). *Novi i pereminni zvizdy [New and variable stars]*. Vienna [in Ukrainian].
 27. Savchenko, F. (1929). Spivrobotnytstvo P. Kulisha z O. Hattsukom [Collaboration of P. Kulish with O. Gatsuk.] *Zbirnyk filolohichnoi sektiï Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 1, 43–72 Lviv [in Ukrainian].
 28. Slabchenko, M. (1919). Do istorii vidnoshen mizh P. Kulishem ta T. Shevchenkom [On the history of relations between P. Kulish and T. Shevchenko]. *Sbornik Khar'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 18, 345–358 [in Ukrainian].
 29. Stebnytskyi, P. (1919). Kulturno-hromadska pratsia P. O. Kulisha [Cultural and social work of P. Kulish]. *Knyhar* [in Ukrainian].
 30. Studynskyi, K. (1903). *Z lystiv P. Kulisha do Omeliana Partyskoho [From P. Kulish's letters to Omelian Partytsky]*. Lviv [in Ukrainian].
 31. Sumtsov, M. (1919). *Panteleimon Kulish [Panteleimon Kulish]*. Poltava: Publication of the Native Word newspaper [in Ukrainian].
 32. Fedoruk, O. (1997). *P. Kulish. Lysty do M. D. Bilozerskoho [P. Kulish. Lysty do M.D. Bilozers'koho]*. Lviv-Niu-York-Kyiv: M. P. Kots [in Ukrainian].
 33. Sheveliv, B. (1928). Storinky z zhyttia P. Kulisha za 40-kr. (Lysty P. Kulisha do O. Khanenka [P. Kulish's life pages in the 1940s (Letters from P. Kulish to O. Hanenko)]) *Zhyttia i revoliutsiia*, 10, 150–151 [in Ukrainian].
 34. Shuhurov, N. (1899). U mohyl P. A. Kulysha y V. M. Bblazerskoho [At the graves of P. Kulish and V. Belazersky]. *Ottisk iz zhurnala «Kievskaya Starina»* [in Ukrainian].
 35. Shchurat, V. (1897). *Do ostannoho pobutu P. Kulisha u Lvovi Kulisha [Until the last life of P. Kulish in Lviv]*. Lviv [in Ukrainian].
 36. Saunders, D. (1985). *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton [in English].
 37. Vozniak, M. (1928). Ostanni znosyny P. Kulisha z halychanamy: (Z dodatkom yoho lystuvannia z M. Pavlykom) [P. Kulish's recent relations with the Galicians: (With the addition of his correspondence with M. Pavlik)]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi istorychno-filolohichnoi sektiï*, 148, 165–240. Lviv, [in Ukrainian].

SOCIAL SCIENCES

Доноры плазмы в социально-информационном поле в условиях пандемии

А. Д. Литовченко, Д. Н. Бойко, О. В. Нехаенко, Д. Д. Яшкина, Е. С. Мурадян

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Corresponding author. E-mail: a.d.litovchenko@karazin.ua

Paper received 09.09.21; Accepted for publication 25.09.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-258IX47-09>

Аннотация. Статья представляет результаты исследования доноров плазмы как агента информационного воздействия в ситуации пандемии. Ключевая проблема - необходимость социального продвижения противопандемических мер в условиях плохо управляемых социальных реакций на борьбу с пандемией. Представлен анализ результатов исследования, демонстрирующий достаточно высокий уровень рационального критического мышления доноров плазмы в отношении информирования о пандемии и борьбе с ней. Сделан вывод о том, что зафиксированная позиция доноров плазмы в информационном пространстве создаёт устойчивый фундамент для эффективного включения этой группы в процессы информационного сопровождения противопандемических мер.

Ключевые слова. Доноры плазмы, информационное сопровождение, социальные реакции, противопандемические меры.

Введение. Актуальность, проблема, объект, предмет. Среди эффектов и последствий пандемии коронавирусной инфекции COVID-19 одним из наиболее заметных можно считать кристаллизацию и выход на первый план социальных взаимодействий специфических, неустойчивых или сравнительно незаметных в обычных обстоятельствах социальных групп – например, медицинских журналистов, «антивакцинаторов», доноров плазмы. Последняя группа, на наш взгляд, заслуживает пристального исследовательского внимания как потенциальный агент формирования социального отношения к мерам противопандемической борьбы. Масштабы пандемии и вынужденная жёсткость мер борьбы с ней породили множество форм плохо управляемых социальных реакций: ковид-диссидентство, массовые выступления против локдаунов (осень 2021 года ознаменовалась особенно масштабными протестами в странах Евросоюза, несмотря на то, что мир живёт в условиях пандемии уже второй год, и противопандемические меры уже не являются ни для кого неожиданностью), антивакцинаторство обострили потребность информационной – просветительской, разъяснительной – работы с массовым сознанием. Без этой работы выход из пандемии представляется максимально затруднительным: преодоление негативного отношения к противопандемическим мерам совершенно необходимо, и в выработке инструментов такого преодоления особую роль, несомненно, будут играть группы, способные выступать в качестве лидеров мнений, локомотивов если не трансформации, то коррекции общественного мнения в отношении средств борьбы с пандемией. Как отмечалось выше, доноры плазмы представляются нам одной из таких групп.

Пандемия COVID-19 усугубила проблему с нехваткой донорской крови в мире и в Украине в частности. Количество донаций сократилось из-за естественного страха людей заразиться коронавирусом, а также по причине карантинных ограничений. Но востребованность донорской крови и отдельных её компонентов не

уменьшилась, напротив, возросла, поскольку в отсутствие эффективной терапии врачи по всему миру, в том числе и в Украине, применяют метод переливания плазмы крови от уже переболевших людей. В некоторых странах, например, в США, переливание плазмы крови людям, которые выздоровели от COVID-19, тем, кто сейчас болеет, уже включено в национальный протокол лечения. В Украине этого пока не произошло, но метод переливания крови, тем не менее, также используют для борьбы с коронавирусной инфекцией. На этом фоне актуализируется необходимость рассмотрения проблемы донорства крови и её компонентов в Украине. Исходя из проблемы, нашей задачей является рассмотрение доноров плазмы крови как отдельной группы, которая гипотетически способна влиять на отношение к вакцинированию и другим средствам борьбы с пандемией.

В качестве освещения контекста проблемы, отметим, что рекомендуемое ВОЗ количество донаций крови донорами должно составлять 33 на 1000 населения. По данным донорской платформы ДонорUA¹, в Украине же этот показатель составляет почти втрое ниже рекомендованного - 12 на 1000 населения. При этом ежегодно 300 тыс. украинцев нуждаются в переливании крови. В большинстве случаев украинцы становятся донорами только один раз: почти 70% доноров решают сдать кровь только в тех случаях, когда это необходимо в конкретном случае и предназначается, например, родственнику или близкому другу. И 90% людей, имеющих право сдавать кровь, пока этого не делают.

Несмотря на вариативность мотивации (от высоко-социальных альтруистических до простейших финансовых побуждений), доноры плазмы включены в процессы борьбы с пандемией на позиции, априори повышающей социальную ответственность, и, как следствие, обладают более высоким потенциалом социального воздействия. Однако этот потенциал гипотетичен; существует настоятельная необходимость определить, какова позиция самих доноров плазмы в спектре

¹ <https://donor.ua/>

социального отношения к пандемии и борьбе с ней. Поскольку плохо управляемые социальные реакции на противопандемические меры нередко связаны с низким уровнем критического мышления и неразвитыми навыками умения работать с массивами открытой информации, то весьма многообещающим представляется поиск ответа на вопрос: как работают с информацией о пандемии и борьбе с ней представители группы с гипотетически высокой социальной ответственностью и потенциальные агенты формирования социального отношения к противопандемическим мерам?

Публикации. Обращаясь к уже существующим материалам, которые прямо или косвенно рассматривают вопрос информационных предпочтений, необходимо отметить следующее.

Материалы, содержащие информацию о предпочтениях в отношении источников получения информации, – это прежде всего статистическая информация. Так, наиболее подробный аналитический отчет был опубликован Фондом «Демократические инициативы имени Илька Кучерива» совместно с социологической службой Центра Разумкова по результатам исследования «Как изменились предпочтения и интересы Украинской к средствам массовой информации после выборов 2019 и начала пандемии COVID-19». Отчет отражает основные тенденции в предпочтениях украинцев и показывает, что наиболее популярными источниками получения информации являются центральные телеканалы, однако сравнительно с прошлыми годами возросла ценность информации из социальных сетей, а также информация от друзей и родственников [1]. В рамках проекта "YOUkraine" Factum group проводила мини-опросы о новостях и доверии источникам информации, согласно которым треть украинцев доверяет официальным источникам, аналогичное количество доверяют интернет-ресурсам и друзьям и родственникам [2].

Отдельное внимание уделяется информационной политике во время пандемии: Кравчук П. и Сушко И. в аналитическом отчете «Информационная политика и коммуникация ограничений свободы передвижения во время пандемии» обращают внимание на проблемы дезинформации и соблюдения прав человека [3]. К этой же проблеме обращаются участники конференции «Влияние пандемии коронавируса COVID-19 на права, свободы и безопасность человека в информационной сфере». На фоне ограничений передвижения возрастает интерес к СМИ и на плечи источников информации возлагается все большая ответственность за формирование общественного мнения [4].

В целом социологическое освещение указанной проблематики представляется весьма незначительным, что повышает актуальность нашего исследования.

Цель. Охарактеризовать предпочтения доноров плазмы в социально-информационном поле в период пандемии COVID-19.

Метод. Поскольку в фокусе нашего внимания находятся вопросы социального отношения и общественного мнения сквозь призму представлений конкретной группы, представляется оправданным выбор (с учётом условий пандемии) в качестве метода онлайн-анкетирование доноров плазмы. Исследование проведено в

рамках НИР №0121U109814 "Социолого-математическое моделирование эффективности управления социально-эпидемическими процессами для обеспечения национальной безопасности Украины".

Исследование и анализ. В рамках исследования было опрошено 437 доноров плазмы. Донорами крови могут быть люди от 18 до 60 лет, согласно опросу, распределение по возрастным группам выглядит следующим образом: 33% - молодые люди от 18 до 20 лет; 24% ответивших находятся в возрастном диапазоне от 21 до 24 лет; 27% - 25-39 лет, и чуть более 15% информантов – это люди от 40 лет и старше. При этом мужчины составляют абсолютное большинство – 64,5% ответивших, женщины соответственно – 35,5%. Надо отметить, что гендерное соотношение в опросе сохраняется и отражает фактическую картину генеральной совокупности – по данным, представленным в базе доноров, обследованных на антитела к SARS-CoV-2 с 01.05.2020 по 19.03.2021, количество мужчин-доноров в абсолютных значениях составляло – 10051, женщин – 4655. Таким образом, мужское донорство может оцениваться как более эффективное по сравнению с женским. Женщины действительно после кровотодачи чаще испытывают головокружение и слабость. Но такая гендерная непропорциональность чаще связана не столько с физиологическими аспектами, сколько с социально-психологическими. По сравнению с женщинами, мужчины более охотно соглашаются на донорство, и чаще сдают кровь безвозмездно и на добровольной основе. Среди доноров-мужчин чаще всего упоминались такие мотивы, как альтруизм, положительное отношение к донорским ценностям и субъективные мотивы. Интересно, что альтруистические мотивы встречались у мужчин реже женщин. Кроме этого, альтруизм у мужчин, которые впервые приобщаются к донорству, часто связан с эффектом, когда альтруизм базируется не на желании бескорыстно помочь другому, а на выгоде для себя. Так, например, ученые обнаружили, что преимущества для здоровья и маленькие подарочки лучше мотивируют мужчин, чем женщин [5].

В рамках нашего опроса удалось выяснить, что основным мотивирующим фактором стало то, что донация – это возможность помочь другим людям: 41% опрошенных были мотивированы альтруистическими соображениями. Чуть больше трети, а именно 34,4% отмечали, что были ориентированы на финансовое вознаграждение. Понимание того, что донация плазмы крови может быть инструментом борьбы с пандемией, было основным фактором для 7% ответивших. Это никак не препятствует использованию доноров плазмы в качестве группы-лидера мнений: 41% альтруистов ничуть не меньше подходят на эту роль, чем 7% сознательных борцов с пандемией.

При этом удалось выяснить, что люди узнавали о возможности донорства от окружающих, будь то коллеги или родственники. Активный информационный кампании на текущий момент не ведётся, по крайней мере, мы не можем оценить её как эффективную, поскольку только 28% доноров узнавали о процедуре и местах донации из средств массовой информации, объявлений или социальной рекламы. 65% становились донорами, потому что об этом упоминалось в социальном кругу.

Что же касается моделей работы самих доноров плазмы с информацией о пандемии и мерах борьбы с ней, то этот вопрос, как центральный для данной статьи, мы рассмотрим подробнее.

1. Каналы получения информации. Первый пункт анализа - разбор привычных для аудитории доноров плазмы источников информации в принципе, а также

главных источников информации о пандемии COVID-19. Для этого респондентам был предложен вопроснику с перечнем различных информационных каналов, из которого им предлагалось выбрать несколько наиболее привычных и востребованных; далее из выбранного списка определялся один главный источник информации о пандемии COVID-19 (см. табл. 1).

Таблица 1. Информационные предпочтения доноров плазмы (в % к опрошенным)

	Привычные источники получения информации (множественный выбор)	Главный источник информации о пандемии COVID-19 (один ответ)
Социальные сети	66,7	22,2
Интернет-порталы	54,7	32,7
Мессенджеры	43,0	10,8
Блоги и видеоблоги	20,9	1,6
Телепередачи	25,5	24,0
Радиопередачи	4,8	<1
Разговоры с близкими, друзьями, коллегами	40,2	6,9
Другое	<1	<1

Наблюдается некоторый диссонанс между привычными для аудитории доноров источниками получения информации и теми источниками, которые они считают главными в контексте пандемии Ковид-19. С одной стороны, две трети (67%) доноров регулярно получают информацию через социальные сети, что является наиболее востребованным каналом; при этом только 22% определяют этот канал как основной источник информации о пандемии (этот источник, безусловно, важен, но уступает первое место следующему). С другой стороны, чуть более половины (55%) доноров привычным образом получают информацию из интернет-порталов, при этом для трети (33%) этот источник является ключевым в случае с информацией о пандемии, и это наивысший результат. Это свидетельствует о разной приоритетности таких каналов, как социальные сети и интернет-порталы: первые максимально востребованы в повседневности и, вероятно, для менее важных / серьезных вопросов, чем пандемия; вторые - чуть менее востребованы в повседневности, но являются более авторитетными (по сравнению с соцсетями) для информирования о пандемии.

Аналогичная, но более разительная ситуация с другим каналом - реферальным, то есть через разговоры с близкими, друзьями, коллегами и др. Как важный источник информации этот вариант выбирают 40% опрошенных доноров, но лишь 7% выбирают его в качестве главного. Стабильная ситуация наблюдается в случае с телевидением: около четверти (26%) опрошенных регулярно получают через него информации, при этом практически все из них (24%) отмечают его как основной канал информации о пандемии. Получается довольно герметичная аудитория, для которой телевидение является самодостаточным и исчерпывающим источником, тогда как другие каналы для нее значительно менее важны. Описывая социально-демографическую специфику групп, предпочитающих разные источники информации, отметим следующее. Во-первых, статистически значимых отличий по полу не зафиксировано (колебания в пределах статистической погрешности, Хи-квадрат незначим). Во-вторых, наблюдаются самоочевидные, но все-таки нелинейные возрастные отличия. Интернет-порталы являются од-

нозначно главным источником информации о пандемии для доноров до 25 лет - важен для 35-40%; в возрастной группе от 25 лет и старше этот канал важен 25-27% ответившим. С социальными сетями ситуация похожа, но порог падения интереса проходит в более старших группах: соцсети как главный источник информации о пандемии у 23-26% респондентов в возрасте до 40 лет, но у тех, кто старше, этот показатель падает до 10%. В мессенджерах, наоборот, рубеж потери интереса проходит раньше - они важны (на уровне 14-17%) для людей до 24 лет, но в более старших группах их значимость резко падает (до 3-6%). Очевидно, с телевидением ситуация обратная: как главный источник информации о пандемии оно воспринимается донорами старше 25 лет (31-39%). Но линейное распределение в формате "чем старше, тем важнее" нарушается, поскольку в группе 21-24 года (где показатель важности равен 13-14%) телевидение менее важно, чем в группе 18-20 лет (19-20%). Тренд, безусловно, очевиден: чем старше люди, тем выше вероятность, что телевидение для них будет являться главным источником информации о пандемии, но с оговоркой, что его востребованность проседает у людей среднего младшего возраста - 21-24 года. В то же время реферальный канал (разговоры с друзьями, близкими, коллегами) показывает типичный линейный рост - чем старше респондент, тем выше вероятность, что этот источник для него будет главным. В-третьих, есть связь между приоритетным источником информации о пандемии и уровнем образования. Телепередачи наиболее востребованы у доноров, имеющих неполное или полное среднее образование, а также среднее профессиональное / специальное (38-43%). В то же время интернет-порталы и социальные сети пользуются наибольшим спросом у людей с неполным и полным высшим образованием (32-37%). Особенно высокие эти показатели (а также показатели канала мессенджеров) именно у людей с неполным высшим образованием, к которой относится студенческая молодежь: то есть в чистом виде играет роль не (с)только уровень образования, но стиль жизни. В-четвертых, есть связь между предпочитаемыми источниками информации о пандемии и фактом и особенностями заболевания COVID-19: те, кто не болел, и те, кто болел в тяжелой форме, больше

склоняются к просмотру телевидения; те, кто в легкой, - к просмотру интернет-источников. Но все-таки мы считаем эту связь ложной, точнее, опосредованной другим признаком - возрастом: молодые люди легче переносят это заболевание, чем старшие, что симметрично описанным выше предпочтениям каналам информации в разных возрастных группах.

2. Агенты трансляции информации. Помимо самих технических каналов, через которые доноры плазмы получают информацию о пандемии COVID-19, отдельно рассматривался вопрос тех агентов (организаций, институций, должностных лиц, лидеров мнений и пр.), которые непосредственно транслируют информацию и к которым доноры прислушиваются прежде всего (см. табл. 2).

Таблица 2. Доверие к агентам трансляции информации о пандемии (в % к опрошенным)

К кому Вы больше прислушиваетесь по вопросам пандемии Ковид-19?	%
Профессиональные медики	45,0
Представители Всемирной организации здравоохранения	24,4
Официальные представители МОЗ, глава МОЗ	23,4
Близкие, друзья, коллеги	3,7
Руководители государств - мировых лидеров	1,9
Журналисты, публицисты	<1
Руководители украинского государства	<1
Блогеры, медийные персоны	<1
Всего	100

С отрывом наивысшие показатели доверия доноров плазмы как агента трансляции сведений по пандемии COVID-19 демонстрируют профессиональные медики (45%). Очевидно, что доноры имеют достаточно тесные связи как с медицинскими учреждениями и организациями, так и с самими сотрудниками на местах, потому абстрактные или конкретные медработники являются для доноров авторитетами в эпидемическом вопросе. Второе место в условном рейтинге доверия к агентам информации о пандемии между собой делят представители Всемирной организации здравоохранения (24%) и представители Министерства здравоохранения Украины (23%). На границе статистической значимости находится еще один вариант - близкие, друзья, коллеги (4%); другие агенты, среди которых руководители государств - мировых лидеров, руководители украинского государства, а также журналисты, публицисты, блогеры и медийные персоны, вместе набрали менее 3%.

Важно отметить, что связи между каналами получения информации о пандемии COVID-19 и агентами её трансляции нет: то, через какой канал доноры получают информацию, не влияет на то, к каким агентам испытывают доверие. Исключение составляют те, для кого основной источник информации - разговоры с близкими, друзьями и коллегами; эти доноры намного чаще не прислушиваются к институциональным и "официальным" агентам, доверяя только мнению знакомых; но в общем числе таких доноров не более 5%.

Выводы. Таким образом, нам удалось определить следующие характеристики доноров плазмы как группы, действующей в социально-информационном поле в период пандемии COVID-19.

1) Суммарно почти половина доноров плазмы участ-

вуют в кровотоке по альтруистическим побуждениям и стремясь помочь медикам справиться с пандемией коронавирусной инфекции. Это даёт основания ожидать охотного приобщения доноров плазмы к программам информационного просвещения, сопровождающим борьбу против пандемии.

2) Доноры плазмы демонстрируют разного уровня различительную избирательность по отношению к источникам информации: условный рейтинг предпочтительных источников различается в зависимости от того, о какой информации идёт речь - об информации вообще (повседневной) или об информации о пандемии и мерах борьбы с ней. Просматривается более-менее чёткая тенденция рациональной критичности: повседневную информацию доноры плазмы предпочитают получать из наиболее удобных и простых источников (телевидение, мессенджеры), однако информацию о пандемии ищут в источниках относительно более надёжных.

3) Аналогично предыдущему пункту тенденция рациональной критичности наблюдается и в доверии доноров плазмы различным агентам трансляции сведений о пандемии: абсолютным лидером доверия являются профессиональные медики, за ними идут ВОЗ и Минздрав Украины - с большим отрывом от близких, друзей, руководителей государств, журналистов и медийных персон. В целом подобный здравый и зрелый подход к работе с информацией о пандемии и мерах борьбы с ней позволяет утверждать, что доноры плазмы обладают высоким потенциалом как группалидер мнения, как агент информационно-просветительского влияния на общественное мнение, и должны привлекаться для участия в социально-информационном сопровождении мер по борьбе с пандемией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 (2020). URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>
2. Социальная инициатива от Factum Group: YOUkraina. Официальный сайт: <https://youkraina.com.ua/>
3. Кравчук, П., Сушко, И. (2021). Информационная политика и коммуникация ограничений свободы передвижения во время пандемии. Аналитический центр «Европа без барьеров». URL: <https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/Komunikatsiya-obmezhen-pandemiya-analitzvit.pdf>

4. Влияние пандемии короновирусу COVID-19 на права, свободы и безопасности человека в информационной сфере: Материалы научно-практической студенческой конференции, 12 мая 2020, г. Киев. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/zbirnik_vid_12.05.pdf
5. Carver, A., Chell, K., Davison, T., & Masser, B. (2017). What motivates men to donate blood? A systematic review of the evidence. *Vox Sanguinis*, 113(3), 205-219. doi: 10.1111/vox.12625

REFERENCES

1. How have the preferences and interests of Ukrainians in the media changed after the 2019 elections and the beginning of the COVID-19 pandemic (2020). URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisy-upodobannya-ta-interesi-ukraintyv-dozasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>
2. Social initiative from Factum Group: YOU Ukraine. Official site: <https://youkraina.com.ua/>
3. Kravchuk, P., Sushko, I. (2021). Information policy and communication of restrictions on freedom of movement during a pandemic. Analytical Center "Europe without Barriers". URL: <https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/Komunikatsiya-obmezhen-pandemiya-analitzvit.pdf>
4. The impact of the COVID-19 coronavirus pandemic on human rights, freedoms and security in the information sphere: Proceedings of the scientific-practical student conference, May 12, 2020, Kyiv. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/zbirnik_vid_12.05.pdf

Plasma donors in the social and information field in a pandemic.

A. Litovchenko, D. Boiko, O. Nekhaienko, D. Yashkina, O. Muradyan

Abstract. The article presents the results of a study of plasma donors as an agent of information impact in a pandemic situation. The key problem is the need to socially advance anti-pandemic measures in the face of poorly managed social responses to the fight against a pandemic. The analysis of the research results demonstrates a sufficiently high level of rational critical thinking of plasma donors in relation to being informed about the pandemic and combating it. It is concluded that the fixed position of plasma donors in the information space creates a stable foundation for the effective inclusion of this group in the processes of information support of anti-pandemic measures.

Keywords. *Plasma donors, information support, social reactions, anti-pandemic measures.*

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

The journal is published by the support of
Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe

Készült a Rózsadomb Contact Kft nyomdájában.
1022 Budapest, Balogvár u. 1.
www.rcontact.hu